

LEVENSTANDAARD EN TEWERKSTELLING IN VLAANDEREN (17e - 18e EEUW)

door

C. VANDENBROEKE

De evolutie van de levensstandaard op het einde van het Ancien Regiem werd reeds herhaaldelijk in vraag gesteld. Zowel in binnen- als buitenland werden hieromtrent heftige discussies gevoerd, zonder dat ergens een beslissende argumentering kon opgebouwd worden. Gebrek aan voorstudies en het geheel of gedeeltelijk ontbreken van bruikbare (betrouwbare) statistische informatie verhinderen immers in menig opzicht een objectieve omschrijving van deze probleemstelling. Opvallend is tevens de eenzijdigheid van de meeste benaderingen, in die zin dat veruit de meeste aandacht toegespitst blijft op de stedelijke centra, op het onderling vergelijken van prijs- en loonreeksen of op het doorlichten van de hulpverlening en het exciperen van okkasideel aangelegde en tijdsgebonden armenlijsten¹. Zelden werd daarentegen aandacht opgebracht voor de levensomstandigheden van de plattelandsbevolking. Ook al wordt courant voorgehouden dat er een functionele relatie bestaat tussen de tewerkstellingsmogelijkheden op het platteland en de industrialisatie, eerder uitzonderlijk wordt deze wisselwerking nader toegelicht². Zo ook werd tot hiertoe nog al te weinig ingegaan op de omvang van de binnenlandse kapitaalvorming en het spaarvermogen als essentiële verklaringselementen voor een industriële doorbraak. Alvast van de kant van de historici werden verrassend weinig inspanningen opgebracht om de nagenoeg algemeen aanvaarde link tussen „net capital formation” en industrialisatie met kwantitatieve gegevens te verduidelijken en regionaal te differentiëren³.

Met onderhavig artikel willen we, althans tot op zekere hoogte, in deze lacunes helpen voorzien. Reeds een tiental jaar geleden werd immers als één der voornaamste doelstellingen van het sociaal-historisch onderzoek voorgehouden: „maintenant que les grandes respirations de la conjoncture économique sont bien connues, surtout à partir des prix et de quelques

(1) In dit verband kan bijvoorbeeld worden verwezen naar het overigens rijk gedocumenteerde themanummer in het „Tijdschrift voor Geschiedenis” (jrg. 88, 1975) i.v.m. het pauperisme.

(2) Terecht stipte P.K. O'BRIEN onlangs nog in die zin aan: „given the present state of knowledge and the paucity of relevant data the connexions between agriculture and industry are extraordinarily difficult to quantify” („Agriculture and the Industrial Revolution”, in „Economic History Review”, 1977, p. 172).

(3) Zeker voor wat de Zuidelijke Nederlanden betreft, werd deze probleemstelling nog maar zelden aangesneden. Het belang en de noodzaak van een agrarische omwenteling werd niettemin reeds, zij het dan in een hoofdzakelijk kwalitatief geïnspireerd artikel, door J. CRAEYBECKX toegelicht („De agrarische wortels van de industriële omwenteling”, in „Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis”, 1963).

indices commerciaux, il va falloir se résigner à les rapprocher des hommes, à voir les choses de très près, socialement et régionalement. Bref, essayer de saisir patiemment, dans le concret, les divers types de revenus ruraux. Avec beaucoup de précautions, ce n'est pas impossible..."⁴.

Bij het nastreven van een dergelijk studieobject, zullen we het onderzoek vooral toespitsen op de huidige provincie Oost-Vlaanderen. Vrij recent werden voor dit gebied een aantal kwantitatieve bronnenreeksen doorgenomen, waarvan de voornaamste resultaten in een eerste (voorlopige) synthese kunnen samengebundeld worden. Als uitgangspunt zullen we ons verlaten op enkele karakteristieken m.b.t. de bedrijfs- en bezitsstructuur sinds de tweede helft van de 16e eeuw. Voor de 17e en 18e eeuw beschikken we verder over voldoende aanduidingen betreffende de prijs-evolutie en de omzet in de agrarische sektor, zodat enkele meer algemene ramingen van de eventuele winstmarges mogelijk worden. Nadien kunnen deze hypotesen dan aangevuld en gecontroleerd worden door het onderzoek uit te breiden tot bepaalde nevenssectoren (zoals de bevolkingsmobiliteit, de levensverwachting, het sterfterisico, de vruchtbaarheid, enz...). In de mate van het mogelijke zullen bovendien enkele vergelijkingen voor het buitenland worden opgenomen ten einde de representativiteit van sommige ramingen op hun betrouwbaarheid te testen. We zijn er ons immers van bewust dat de bekomen resultaten, o.m. door de frekwente extrapolaties en het dispaaraat karakter van de informatie die bij de huidige stand van het onderzoek beschikbaar is, vaak met het nodige voorbehoud geïnterpreteerd dienen te worden. Aangenomen echter dat de tekortkomingen bij een louter descriptieve benadering nog veel moeilijker zijn te omzeilen en onvermijdelijk tot een vergaande impasse van het historisch onderzoek moeten leiden, menen we een dergelijke aanpak op zijn minst verantwoord. Een al te kortzichtige bronnenkritiek en de traditioneel ingeroepen onvolkomenheden in het kwantitative materiaal zijn nl. niet langer als een geldig excuus voor het uitblijven van makro-evaluaties te aanvaarden.

Alvorens de evolutie van de levensstandaard op het platteland in Vlaanderen uit te schetsen, moeten nog enkele beperkingen worden benadrukt. Hoger wezen we er reeds op dat het onderzoek in hoofdzaak zal beperkt blijven tot Oost-Vlaanderen. Om de benaderingen zo waarheidsgetrouw mogelijk te houden, zullen we bij de omrekeningen zoveel mogelijk uitgaan van een zgn. type-bedrijf van 1 ha. De sterk overheersende positie van het kleinbedrijf, vooral dan in Zuid- en Binnen-Vlaanderen, werd trouwens reeds in meerdere lokale monografieën bevestigd en blijkt afdoende uit volgend samenvattend overzicht:

(4) J. GOUBERT, „Recherches d'histoire rurale dans la France de l'ouest, 17-18e siècles”, in „Bulletin de la Société d'Histoire Moderne”, 1965. Dit artikel werd heruitgegeven in „Clio parmi les hommes”, Parijs-Den Haag, 1976, pp. 36-50.

EVOLUTIE VAN DE BEDRIJFSSTRUKTUUR IN
OOST-VLAANDEREN, 16e-18e EEUW. PROCENTUEEL AANDEEL
VAN BEDRIJVEN KLEINER DAN 1 HA

Regio	Data	- 1 ha	Regio	Data	- 1 ha	Regio	Data	- 1 ha
Pollare (Z. Aalst)	1571	55,1%	Lede (W. Aalst)	1540	46,1%	St.-Kornelis- Horebeke (O. Oude- naarde)	1572	47,1
	1674	28,3		1571	38,2		1650	41,3
	1762	37,5		1658	39,2		1670	41,2
Meigem (W. Aalst)	1571	26,6	Welle (Z. Aalst)	1571	46,8		1690	40,2
	1631	19,2		1701	36,0		1709	44,2
	1673	22,3		1751	36,4		1718	46,3
	1765	17,1		1791	48,8		1731	41,0
	1787	25,5		1791	61,9		1750	32,4
Denderleeuw (Z. Aalst)	1571	46,2				1770	47,7	
	1672	23,0				1790	57,8	
	1750	35,7						
Schorisse (Z.O. Oudenaarde)	1571	48,0						
	1651	52,7						
	1669	58,5						
	1691	55,1						
	1711	48,6						
	1729	50,8						
	1750	52,1						
1770	57,4							
1790	65,9							

Op grond van de weerhouden regio's en lokaliteiten kan worden besloten dat gemiddeld 40 à 45 % van de bedrijven minder dan 1 ha omvatten. De mediaanwaarde voor de bedrijfsoppervlakte zou er overigens 1 à 1,5 ha hebben bedragen en over langere termijn beschouwd kan zelfs een toenevende versnippering onderkend worden tegen het einde van de 18e eeuw⁵. Belangrijk is verder dat de direkte exploitatie door eigengeërfden een overheersende positie inneemt voor de meeste streken in Oost-Vlaanderen. Meer in het bijzonder geldt dit voor de kasselrij Oudenaarde, de Oudburg, het Land van Aalst en het grootste deel van de Landen van Waas en Dendermonde⁶. Doorgaans was er zelfs 1/2 tot 3/4 van de bodem in handen van de plaatselijke bevolking.

Ook voor de areaalbezetting moeten enkele restricties in overweging worden genomen. Het zal immers duidelijk zijn dat we onmogelijk kunnen

(5) Onder de voornaamste auteurs die zich de laatste jaren hebben toegelegd op het rekonstrueren van de bezits- en bedrijfsstructuren in Oost-Vlaanderen, dienen alvast volgende namen weerhouden: M. BOVYN, J. DE BROUWER, P. DEPREZ, C. DE RAMMELAERE, A. DE VOS, H.A. ENNO VAN GELDER, E. ELIAS, L. PEE, M. SCHEPENS en R. VAN DEN ABEELE. De meeste bijdragen werden overigens in tijdschriften met een overwegend regionale verspreiding opgenomen, zoals „Annalen Oudheidkundige Kring van Dendermonde”, „Land van Aalst” en „Handelingen van de maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent”.

(6) Cfr. P. DEPREZ, „De boeren in de 16e, 17e en 18e eeuw”, in „Flandria Nostra”, dl. I, Antwerpen, 1957.

ingaan op de vergaande differentiëring in het produktieproces⁷. Ook hier dringt zich een sterke vereenvoudiging op, in die zin dat uitsluitend met roggewinning zal worden rekening gehouden. Die keuze lijkt te verantwoord zijn daar dit gewas veruit de grootste verspreiding kende met ca. 20 tot 25 % van het kultuurland. In de mate van het mogelijke zullen we anderzijds wel rekening houden met de opkomst van de aardappelteelt doorheen de 18e eeuw, te meer daar hierdoor een belangrijke aanpassing in de voedingsgewoonten werd bekomen⁸.

Minder degelijk zijn we daarentegen ingelicht over de veeteelt. De statistische informatie die tijdens de Franse overheersing werd ingezameld, toont niettemin voor Zuid- en Binnen-Vlaanderen een zeer grote bezetting per oppervlakte-eenheid aan en dit als gevolg van de intensieve landbouwbeoefening en het frekwent gebruik van stalvoeding. Per 100 ha zouden in het Departement van de Schelde omstreeks 1800 35 à 40 stuks grootvee zijn voorgekomen; uitgedrukt per ha weiland loopt de verhouding zelfs op tot 300 à 400 eenheden. Het is echter vrij moeilijk zich een precies beeld te vormen van de evolutie van de veestapel over langere termijn. Vast staat niettemin dat de toename van het aantal stuks grootvee zeker niet in overeenstemming was met de bevolkingsexpansie, o.m. door het opbreken van de laatste gemene gronden, door het scheuren van weiland en als gevolg van de aanhoudende bedrijfsversnippering⁹. Alleen voor de varkensstapel zou, mede door de spektakulaire verspreiding van de aardappelteelt, een wezenlijke aangroei zijn opgetreden tijdens de 18e eeuw¹⁰. Het zal dan ook niet overdreven zijn om, per type-bedrijf, minstens de aanwezigheid van 1 tot 2 varkens te veronderstellen. Het voorkomen van paarden op de dwergbedrijven is daarentegen te verwaarlozen. Voortgaande op de veelvuldige aanduidingen in de staten van goed voor keuterbedrijven, mag aangenomen worden dat vooral arbeidsintensieve technieken (spade!) gebruikelijk waren. In ruil voor de aangeboden hulp tijdens het „hoogseizoen”, kon men bovendien steeds de paardekracht van de grote bedrivers ontlenen. De overbezetting van paarden op de grote hoeven moet trouwens in niet geringe mate worden gezien als een middel om de keuters aan zich te binden!

Beter zijn wij ingelicht over de produktiviteit van de graanbouw in Oost-Vlaanderen. De gemiddelde opbrengsten sinds het begin van de 17e eeuw werden onlangs berekend voor het Land van Aalst en zullen, samengevat per periode van 10 jaar, als voldoende representatief worden be-

(7) Voor de zuiver technische aspecten van de bedrijfsvoering, vgl. P. LINDEMANS, „Geschiedenis van de landbouw in België”, Antwerpen, 1952.

(8) C. VANDENBROEKE, „L'agriculture et l'alimentation dans les Pays-Bas Autrichiens”, Gent-Leuven, 1975, hoofdstukken II en III.

(9) Ibidem, hoofdstuk IV.

(10) Op grond van het aantal vermeldingen in de boedelbeschrijvingen, konden voor het Aalsterse volgende procentuele verhoudingen worden berekend (J. DE BROUWER, „De staten van goed als bron voor het leefmilieu gedurende de 17e en 18e eeuw te Haaltert en Kerksken”, in „Het Land van Aalst”, XXIX, 1977, p. 25): 1640-79 = 34,2 %; 1680-1719 = 24,8 %; 1720-39 = 40,2 %; 1740-59 = 29,7 %; 1760-89 = 47,9 %; 1790-95 = 63,1 %.

schouwd voor heel de provincie¹¹. Onderlinge vergelijking met de opbrengstcijfers die (weliswaar nog al te sporadisch) voor andere regio's bekend zijn, tonen trouwens de geldigheid van een dergelijke veralgemeening aan¹². Voor het bepalen van de nominale bruto-omzet op een bedrijf van 1 ha dat integraal met rogge was bezaaid, werd verder beroep gedaan op de Brusselse merkuriale¹³. Voor de Oostvlaamse centra zijn immers voor de 17e en 18e eeuw geen doorlopende reeksen van marktprijzen beschikbaar¹⁴. Een voorafgaande controle van de fragmentarisch bewaarde en gepubliceerde graanprijzen uit het Aalsterse toonde evenwel aan dat de afwijkingen werkelijk te verwaarlozen zijn (max. 1 %).

Een samenvatting van deze eerste aanduidingen, brengt ons meteen tot de bijgaande rekonstruktie (zie volgende blz.).

Het zou ons te ver leiden dit overzicht al te zeer in detail te willen bespreken. Duidelijk wordt evenwel het vrij stabiel karakter van de graanopbrengsten over langere termijn. Vergeleken met het midden van de 17e eeuw kan de toename op maximum 30-35 % worden bepaald voor het derde kwart van de 18e eeuw. Vooral tijdens het decennium 1776-85 werd de hoogste omzet gerealiseerd. Tegen het einde van de 18e eeuw zal echter, mede door de minder gunstige meteorologische omstandigheden en de politieke verwickelingen, een nieuwe terugval intreden. Ook tijdens de eerste jaren van de 19e eeuw stegen de gemiddelde opbrengsten nauwelijks uit boven het niveau dat reeds bij het begin van de 17e eeuw was bereikt.

Over kortere termijn beschouwd, moet vooral de terugval tijdens de tweede helft van de 17e eeuw worden benadrukt. Een absoluut laagtepunt in de graanomzet trad aldus op tijdens de decennia 1686-95 (misooogsten in 1692-94) en 1706-15 (misooogsten in 1709-10). Een duidelijke cesuur treedt anderzijds op vanaf 1710-20, wanneer de gemiddelde omzetcijfers op een hoger niveau komen te liggen. Frappant is bovendien het uitblijven van bruuske schommelingen doorheen de 18e eeuw, zodat voortaan regelmatig in de bevoorrading kon worden voorzien. Slechts tegen het einde van de eeuw zullen zich, om hogergenoemde redenen, nieuwe bevoorradingstoornissen aankondigen. Dit zal zich tevens weerspiegelen in enkele markante prijsstijgingen en hongeropstanden kort vóór de eeuwwisseling.

(11) Voor een gedetailleerde voorstelling van deze evaluaties, verwijzen we naar onze bijdrage in het themanummer van de *Studia Historica Gandensia* i.v.m. de landbouwproductiviteit (ter perse).

(12) J. HANNES-W. VANDERPIJPEN, „Teeltplan, produktie en produktiekosten. De landbouw in enkele gemeenten van de provincies Antwerpen en Oost-Vlaanderen, begin 19e eeuw”, in „Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis”, 1973, pp. 67-108.

(13) Gepubliceerd door J. CRAEYBECKX in dln. I en II van de „Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant”, Brugge, 1959-65.

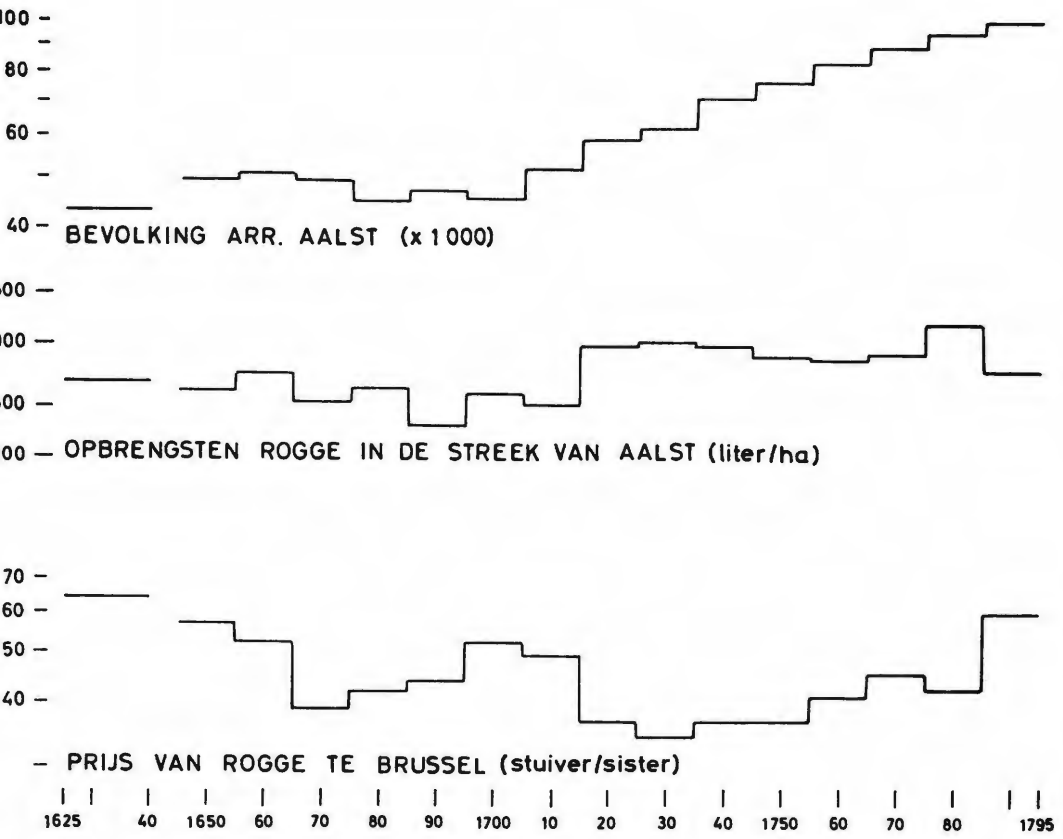
(14) Voor de evolutie van de graanprijzen te Aalst in de periode 1729-1802, vgl. A. WYFFELS, in „Dokumenten”, dl. I, pp. 115-120. Eventueel zou voor Gent, Deinze en Oudenaarde (Ename) beroep kunnen gedaan worden op spijkerprijzen (gepubliceerd door P. DEPPEZ en J. VERMAUT, *ibidem*, dl. I).

ARRONDISSEMENT AALST: BEVOLKINGSEVOLUTIE, OPBRENGSTEN EN PRIJZEN VAN ROGGE

<i>Periode</i>	<i>Opbrengst in liter/ha</i>	<i>Indices (1646-55=100)</i>	<i>Prijs in stuiver per sister (Brussel)</i>	<i>Indices (1646-55 =100)</i>	<i>Nominale Bruto Omzet (st.)</i>	<i>Indices (1646-55=100)</i>	<i>Bevolking Arr. Aalst ¹⁵</i>	<i>Indices (1645-55= 100)</i>
1626-40	1684	105,0	64,5	113,3	2172	119,0	43.500	88
1646-55	1603	100,0	56,9	100,0	1824	100,0	49.500	100
1656-65	1729	107,8	51,9	91,2	1795	98,4	50.500	102
1666-75	1526	95,2	38,3	67,3	1169	64,1	49.500	100
1676-85	1622	101,2	41,6	73,1	1350	74,0	45.000	91
1686-95	1370	85,5	43,7	76,8	1197	65,6	47.000	95
1696-05	1594	99,4	51,5	90,5	1642	90,0	45.500	92
1706-15	1499	93,5	48,8	85,8	1463	80,2	52.000	105
1716-25	1959	122,2	36,4	63,9	1426	78,2	59.000	119
1726-35	1993	124,3	34,3	60,2	1367	74,9	62.000	125
1736-45	1973	123,1	36,4	63,9	1436	78,7	71.000	143
1746-55	1876	117,0	36,5	64,1	1369	75,1	76.000	153
1756-65	1842	114,9	40,7	71,5	1499	82,2	83.000	168
1766-75	1887	117,7	44,9	78,9	1695	92,9	89.000	180
1776-85	2150	134,1	41,7	73,2	1793	98,3	95.000	192
1786-95	1719	107,2	58,8	103,3	2022	110,9	99.000	200

(15) J. DE BROUWER, „Demografische evolutie van het land van Aalst,1570-1800”, Brussel, 1968, p. 116.

(7) LEVENSTANDAARD EN TEWERKSTELLING IN VL. 17e-18e eeuw 157

Zowel door Trautmansdorff, gevolmachtigd minister onder het Oostenrijks Bewind, als door de Franse bezetters moest zelfs op een strenger gereglementeerde graanhandel worden overgeschakeld¹⁶. Ook het afkondigen van maximumprijzen werd voortaan opnieuw gebruikelijk om de duurte te bestrijden en de gemoederen te kalmeren.

Dit alles sloot evenwel niet uit dat de graanprijzen lange tijd een vrij stabiel karakter hadden vertoond. Veel minder dan in het buitenland waren, althans doorheen de 18e eeuw, in Vlaanderen nog bruuske prijschommelingen en/of -aanpassingen aan de orde¹⁷. De bevolkingstoename was er nochtans minstens even uitgesproken. Specifiek voor het Arrondissement Aalst kenmerkte de beschouwde periode zich zelfs door een verdubbeling van het bevolkingscijfer. Dit zou m.a.w. betekenen dat voldoende alternatieve mogelijkheden openstonden om de toenemende bevolkingsdruk op te vangen. Aanpassingen in de interregionale graanhandel kunnen hierbij slechts in beperkte mate ter verklaring worden ingeroepen. Ook de aanpassingen in de graanomzet door de hogere produktiviteit enerzijds of door uitbreiding van het areaal anderzijds (max. ca. 5 à 10 %) bieden geen voldoende tegenwicht voor de snel stijgende behoeften. Deze partiële aanpassingen, gekombineerd met een snelle verspreiding van de aardappelwinning ($\pm 10\%$ van het bouwland omstreeks 1800), volstonden niettemin als oplossing voor de bevoorrading tot en met het einde van het Ancien Régim.

Typerend tenslotte is wel de vaststelling dat het de bevolkingsgroei is geweest die als motor schijnt gefungeerd te hebben voor enkele wezenlijke aanpassingen in de economische (agrarische) sektor. De hausse-beweging m.b.t. het bevolkingscijfer zou immers voor het zuiden van de provincie Oost-Vlaanderen gestart zijn vanaf 1706-15, terwijl de cesuur voor de graanopbrengsten zich een decennium later manifesteerde.

Aansluitend bij bovenstaande evaluaties, kunnen we thans trachten de „leefbaarheid” van een agrarisch bedrijf te meten. Gelijktijdig zal dan worden nagegaan in welke mate het voor spekulanten en/of voor bedrivers interessant was om in onroerende goederen te investeren. Voor twee regio's in Oost-Vlaanderen (Land van Nevele en Land van Dendermonde) beschikken we namelijk, vanaf de 16e eeuw, over doorlopende reeksen verkoop- en pachtprizen, zodat tevens de evolutie van de grondrente over langere termijn kan worden gevolgd¹⁸. Voor het bepalen van de netto-

(16) H. VAN HOUTTE, „La législation annonaire des Pays-Bas à la fin de l'Ancien Régime et la disette de 1789 en France”, in „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, X, 1912, pp. 96-119 en 384-410; G. BIGWOOD, „Joseph II et la liberté du commerce des grains”, in „Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique”, II, 1909, pp. 795-830; C. VANDENBROEKE, op. cit. pp. 189-193.

(17) M. MORINEAU, „Histoire sans frontières: prix et révolution agricole”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1969, pp. 403-423.

(18) Voor ons overzicht namen we het gemiddelde van de verkoopprijzen van akkerland in beide regio's. De basisgegevens hiertoe werden eerder samengebracht door P. DEPREEZ („De verkoopprijs van akkergrond in de heerlijkheid Nevele”, in „Bijdragen tot de Prijsengeschiedenis”, III, 1958, pp. 121-132) en F. DE WEVER („Pacht en verkoopprijzen in Vlaanderen. Bijdrage tot de conjunctuur-

opbrengsten in de primaire sektor moet anderzijds rekening worden gehouden met een moeilijk te definiëren reeks onkosten waaronder o.m. het zaaizaad, de tienden, de heerlijke en fiskale lasten, het aflossen van hypothekaire leningen evenals bepaalde investeringen en afschrijvingen ressorteren. Het is uiteraard uitgesloten om deze rubrieken precies te willen vastleggen. Voldoende aanwijzingen liggen niettemin in de basisliteratuur vervat, om ook in dit verband tot een te weerhouden orde van grootte te komen. Voor de gebruikte hoeveelheid zaaizaad per oppervlakte-eenheid werd aldus een konstante waarde van 125 liter/ha aangenomen. De gewoonte om dichter te zaaien, die overal tegen het einde van het Ancien Regiem en het begin van de 19e eeuw voorkwam, werd derhalve volledig buiten beschouwing gelaten. De afwijkingen die hieruit eventueel kunnen voortvloeien, zijn overigens van ondergeschikt belang¹⁹. De tiendenheffing werd, ook al kwam ze niet overal noch in dezelfde mate voor, over heel de beschouwde periode op 10 % van de bruto-opbrengsten geraamd²⁰. Ook het aandeel van de heerlijke rechten is uiteraard niet met zekerheid te omschrijven. Een licht afnemende druk schijnt niettemin aannemelijk voor wat het platteland in Vlaanderen betreft en dit zowel t.a.v. de jaarlijkse als de meer okkasioneel te innen rechten²¹. Het aandeel van deze rubriek in de globale onkosten moet in elk geval trouwens vrij beperkt geweest zijn tegen het einde van het Ancien Regiem. Vrijg sommige auteurs kan het niveau immers, vergeleken met de bruto-opbrengsten, niet meer dan 3 tot 5 % hebben bedragen²². Het sluit nochtans niet uit dat ze, zuiver menselijk beschouwd, als enorm zwaar en vernederend werden ervaren. Overeenkomstig de geldbehoeften voor militaire doeleinden, werden aldus maximale bedragen van ca. 200 stuiver per ha geheven tijdens

studie", ter perse. Volledigheidshalve moeten wel enkele afwijkingen tussen beide prijsreeksen worden aangestipt. Opmerkelijk in die zin is het beduidend lager prijsniveau voor de 17e eeuw in de streek ten N.W. van Gent evenals de veel snellere ineenstorting van de prijzen. Het zou interessant zijn om deze tendens in verband te brengen met bvb. de impact van de krijgsverrichtingen. Voor de 18e eeuw daarentegen moet vooral de beduidend snellere hausse voor het Land van Nevele worden benadrukt. Eerder reeds kon door P. DEPREZ de versnelde bevolkingsexpansie in deze streek worden aangetoond.

(19) Een hoeveelheid zaaizaad van 125 liter per ha vertegenwoordigt gemiddeld 7 à 7,5 % van de bruto-omzet. In de veronderstelling dat 150 tot 200 liter wordt uitgezaaid, zoals gebruikelijk werd tegen het einde van de 18e-begin 19e eeuw, wordt een niveau bereikt van ± 10 %.

(20) Ter vergelijking kan hierbij worden aangestipt dat de tiendenheffing ca. 13 % bedroeg in Henegouwen, 8 % in Artesië en de streek van Beauvais en 9 % in Limburg.

(21) P. DEPREZ, „Evolution économique et mouvements paysans en Belgique à la fin du 18e siècle”, in „Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis”, 1973, pp. 49-66.

(22) S. DONTENWILL, „Une seigneurie sous l'ancien régime. L'Etoile' en Brionnais du XVIe au XVIIIe siècle (1575-1778)”, Lyon, 1973, p. 90; id., „Situation des paysans français à la fin de l'ancien régime”, in „Histoire des paysans français du XVIIIe siècle à nos jours” (o.l.v. J.-P. HOUSSEL), Roanne, 1976, p. 51; J. DUPAQUIER, „La propriété et l'exploitation foncières à la fin de l'ancien régime dans le Gâtinais septentrional”, Parijs, 1956, p. 184.

de periode 1686-1715²³. Omgerekend in functie van de bruto-nominale opbrengsten, vertegenwoordigt dit reeds een belastingsdruk van 15 à 20 %. Ook tijdens de jaren '40 van de 18e eeuw (Oostenrijkse Successieoorlog) zou een vrij hoog niveau van 11 à 12 % bereikt zijn, terwijl voor het tweede en derde kwart van de 17e eeuw een kwote van ca. 8 à 10 % ten opzichte van de bruto nominale opbrengsten aannemelijk lijkt. Heel wat gunstiger liggen de verhoudingen opnieuw voor de 18e eeuw met een gemiddelde van ± 3 à 5 %. De laatste jaren van het Ancien Régime laten niettemin reeds een nieuwe verzwaring uitschijnen²⁴. Dit alles nu biedt ons echter slechts een minimale indruk omtrent de fiskale druk. Wanneer ook de buitengewone belastingen, naast en samen met de lokale en/of provinciale lasten, zouden in aanmerking worden genomen, moeten deze eerste ramingen nog verder opgetrokken worden. In vergelijking met Frankrijk vallen deze fiskale lasten niettemin relatief gunstig uit²⁵. Dit geldt in het bijzonder voor de 18e eeuw, wanneer de omrekeningen per capita zouden uitgedrukt worden en/of wanneer de verhoogde landbouwproductiviteit in aanmerking wordt genomen. Nagenoeg compleet onwetend blijven wij tenslotte omtrent de eventuele afschrijvingen en investeringen. Naar alle waarschijnlijkheid zullen deze posten echter weinig omvattend geweest zijn. Tevens mogen we aannemen dat hiertoe alleen werd overgegaan, wanneer de pachtprijs en de overige onkosten aan de lage kant bleven²⁶. Vandaar dan ook dat voor de verdere evaluaties een globale en nagenoeg konstante onkostenrubriek, pachtprijs uitgezonderd, van 30 % ten opzichte van de bruto-omzet in rekening zal worden gebracht²⁷. Het is ten andere de pachtprijs die, zoals verder nog zal blijken, veruit de zwaarste aantasting (gemiddeld 25 à 30 %) van het zuiver agrarisch inkomen vertegenwoordigde. Zoals eerder reeds door P. Goubert voor N.-Frankrijk werd gesteld, kunnen we voor het pachtbedrijf in Vlaanderen herhalen: „il est impossible de soutenir que la rente propriétaire ne mangeait pas la majeure partie du produit brut”²⁸.

(23) Voor de Oostenrijkse Nederlanden zou, aldus P. HARSIN („Les finances publiques belges sous l'Ancien Régime”, dl. I, p. 6) zelfs 2/5 van de belastingsomzet voor militaire doeleinden zijn aangewend.

(24) Omgerekend aan de hand van de belastingskwotes in H. VAN GASSEN, „Geschiedenis van Ninove”, Ninove, 1960, passim.

(25) Samenvattend kunnen we stellen dat het aandeel van de fiskaliteit in de bruto-omzet voor Frankrijk door P. GOUBERT, A. POITRINEAU, G. FRECHE, P. DE SAINT JACOB, R. ROBIN en S. GRUZINSKI op gemiddeld 10 à 25 % wordt geschat. Hogere verhoudingen van een orde van 15 à 30/40 % worden o.m. door E. LE ROY LADURIE vooropgesteld. Zie ook C.E. LABROUSSE, „Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle”, Parijs, 1932, boek VII.

Een aanslagvoet, in de zin zoals deze voor Vlaanderen werd teruggevonden, was anderzijds ook kenmerkend voor het Luikse (cfr. I. DELATTE, „Les classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle, Luik-Parijs, 1945, p. 208).

(26) Ook voor de mestbevoorrading op de kleine bedrijven hebben we aangenomen dat, behoudens uitzonderingen, geen aankopen dienden verricht te worden.

(27) Vgl. o.m. de ramingen die door A. SOBOUL voor diverse regio's in Frankrijk werden samengebracht („Problèmes paysans de la révolution, 1789-1848”, Parijs, 1976, pp. 104-108).

(28) P. GOUBERT, „L'ancien régime. I. La société”, Parijs, 1969, p. 109.

Rekening houdend met bovenstaande restrikties, kunnen we thans trachten de netto-opbrengsten en de natuurlijke grondrente af te leiden. De basisinformatie, tot tienjaarlijkse gemiddelde herleid, laat zich als volgt samenvatten (zie volgende blz.).

Uiteraard moet deze rekonstruktie, zoals aangestipt, met het nodige voorbehoud worden benaderd. Behalve de absolute waarden verdienen trouwens de periodieke aanpassingen en de trendlijnen minstens evenzeer onze aandacht.

Een eerste vaststelling betreft de grondtransakties die eventueel met spekulatieve doeleinden zouden verricht zijn en waarbij de evolutie van de grondrente (verhouding pachtprijs/grondwaarde) uitsluitel kan geven ²⁹. Twee fasen zijn hierbij te onderscheiden, met name de tweede helft van de 17e eeuw die gekenmerkt is door een hoge en langzaam toenemende grondrente (3,5 à 4,5 %) en de 18e eeuw, die een ineenstorting zal kennen van de grondrente tot minder dan 2 %. Essentieel in dit verband is uiteraard de typische bedrijfs- en bezitsstructuur in Vlaanderen, waar kleine en eigengeërfde bedrijvers die veelal ook nog een nevenactiviteit uitoefenen de meerderheid vormen. De verspreiding van de aardappel en het feit dat men voortaan zelfs op minuskule bedrijfjes in het onderhoud kon voorzien, heeft de „landhonger” nog verder geactiveerd en de grondprijs (en in iets minder mate de pachtprijs) tot een waanzinnig niveau laten stijgen. Ogenschijnlijk was het opkopen van grond m.a.w. minder rendabel geworden voor „spekulanten”. Uit tal van overwegingen bleven zij niettemin in immobiliën geïnteresseerd. Duidelijk zal dit aan het licht komen bij de verkoop van de nationale goederen omstreeks de eeuwwisseling, waarvan zij zich het leeuwenandeel toeëigenden ³⁰. Afgezien van zuiver sociaal-ekonomische factoren, moet deze konstante beleggingsdrag in gronden door vermogenden stellig ook vanuit psychologisch standpunt („prestige”) worden begrepen. Verder zullen hierbij ook de geldontwaarding en de gevoelige daling van de interestvoet op de geldmarkt een niet onbelangrijke rol hebben gespeeld ³¹.

Belangrijker nog dan een studie van het gedragspatroon van allerlei spekulanten, lijkt ons een evaluatie van de leefbaarheid van het agrarisch bedrijf zelf. Een eerste benadering is mogelijk door het bepalen van de (benaderende) netto-opbrengst. Voor zover onze berekeningen een reëel karakter aannemen, laten zich opnieuw twee fasen onderscheiden. Overeenkomstig de prijzevolutie en de landbouwproduktiviteit, valt namelijk een vrij uitgesproken daling van de waarde-omzet te noteren tijdens de tweede helft van de 17e eeuw. Deze vaststelling sluit evenwel niet uit dat deze

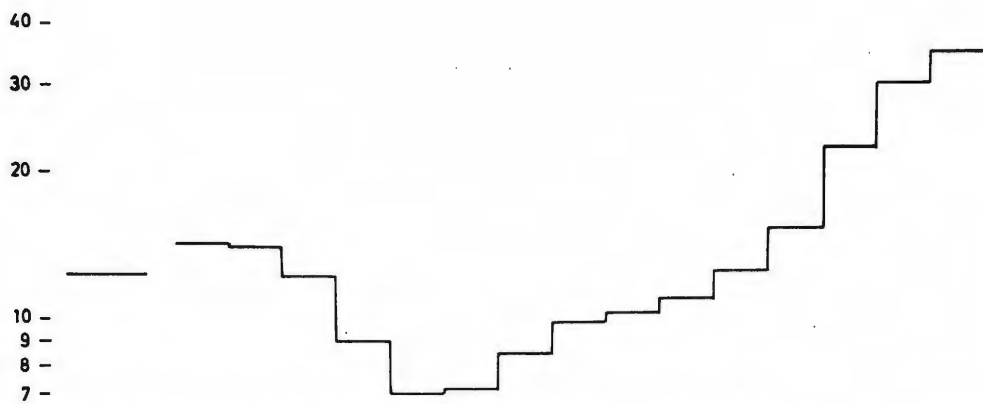
(29) Voor een overzicht van de evolutie der grondtransakties zelf over langere termijn, vgl. F. DE WEVER, op. cit.

(30) J. LAMBERT, „Het aandeel van de landbouwers in de koop van Nationale Goederen in België (1796-1821)”, in „Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent”, 1969; G. LEFEBVRE, „Les paysans du Nord pendant la révolution française”, Rijsel, 1924, p. 495.

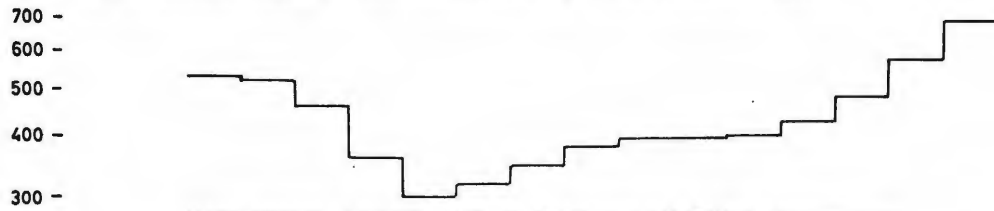
(31) P. LEON, „Economies et sociétés pré-industrielles. II. 1650-1780”, Parijs, 1970, p. 64.

EVOLUTIE VAN DE GRONDWAARDE, GRONDRENTE EN NETTO-OPBRENGSTEN IN VLAANDEREN

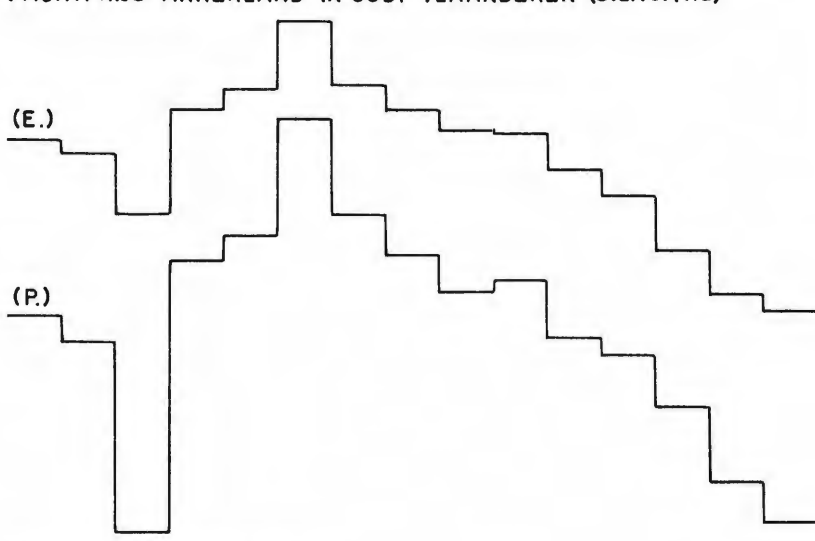
Periode	Nominale bruto omzet (st.)	Grondwaarde (st/ha)	Pachtprijs (st/ha)	Grondrente (%)	Totaal Onkosten		Netto omzet (st)		Natuurlijke Grondrente		Aandeel Pacht in Bruto omzet
					met pacht	zonder pacht	Pacht	Eigendom	Pacht	Eigendom	
1626-40	2172	12.206	417	3,42	1447	1030	725	1142	5,94	9,36	19,2
1646-55	1824	14.039	535	3,81	1406	871	418	953	2,98	6,80	29,3
1656-65	1795	14.000	526	3,75	1429	903	366	892	2,61	6,37	29,3
1666-75	1169	12.168	460	3,78	1042	582	127	587	1,04	4,82	39,3
1676-85	1350	8.930	361	4,04	1005	644	345	706	3,86	7,91	26,7
1686-95	1197	7.050	306	4,34	894	588	303	609	4,30	8,64	25,6
1696-05	1642	7.117	321	4,51	1107	786	535	856	7,51	12,03	19,5
1706-15	1463	8.595	347	4,04	1054	707	409	756	4,75	8,80	23,7
1716-25	1426	9.745	380	3,90	1043	663	383	763	3,93	7,83	26,6
1726-35	1367	10.302	396	3,84	1029	633	338	734	3,28	7,13	29,0
1736-45	1436	10.921	396	3,63	1062	666	374	770	3,43	7,06	27,6
1746-55	1369	12.425	399	3,21	1038	639	331	730	2,66	5,88	29,1
1756-65	1499	15.254	427	2,80	1129	702	370	797	2,43	5,23	28,5
1766-75	1695	22.399	479	2,14	1270	791	425	904	1,90	4,04	28,3
1776-85	1793	30.090	571	1,90	1392	821	401	972	1,33	3,23	31,8
1786-95	2022	34.829	687	1,97	1643	956	379	1066	1,09	3,06	34,0

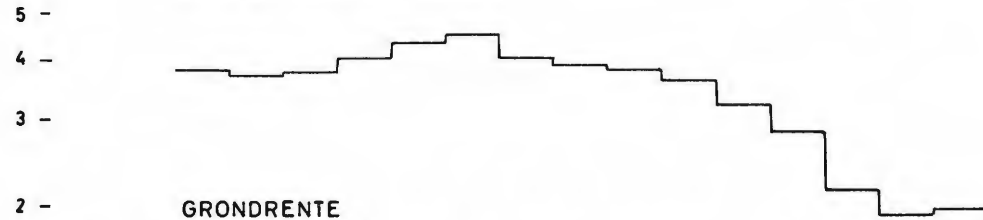
PRIJS AKKERLAND IN OOST-VLAANDEREN (stuiver/ha) (x1000)

PACHTPRIJS AKKERLAND IN OOST-VLAANDEREN (stuiver/ha)

NATUURLIJKE GRONDRENTE

GRONDRENTE

1625 40 1650 60 70 80 90 1700 10 20 30 40 1750 60 70 80 1795

trend, als gevolg van de menigvuldige misoogsten en bruuske prijsstijgingen, meermaals zal onderbroken worden. Vanaf het begin van de 18e eeuw valt dan een licht herstel te noteren (uitzondering gemaakt voor de enorme meerwaarde die in 1696-1705 optrad), dat na omstreeks 1750-66 tot een snelle stijging zal worden omgebogen. Dit geldt dan alleen voor de eigengeërfd. De enorme toename van de pachtprizen tijdens het laatste kwart van de 18e eeuw, in die mate zelfs dat voortaan ca. 30 à 35 % van de bruto-opbrengsten voor het grondgebruik („rente propriétaire”) moesten afgedragen worden, had voor gevolg dat de winsten van niet-eigenaars nagenoeg volledig werden uitgehold. Meer dan ooit werden zij derhalve tot grondverwerving aangezet! In die optiek moet anderzijds ook het systematisch verzet tegen allerlei vormen van onteigening en verlies van „kollektieve” gebruiksrechten (gemene gronden) tegen het einde van het Ancien Regiem worden begrepen³².

De preciese dimensie van de „waaninnige” landhonger, die zó kenmerkend was voor de Vlaamse landbouw, wordt bijzonder scherp geïllustreerd bij het bepalen van de natuurlijke grondrente (verhouding netto-opbrengst t.g.o. de grondwaarde). Voor een eigenaar-gebruiker bedroeg deze, steeds in de optiek van 1 ha roggeteelt, ca. 6 à 8 % tijdens de tweede helft van de 17e-begint 18e eeuw. Nadien trad evenwel een bestendige daling in, zodat de natuurlijke grondrente tegen het einde van het Ancien Regiem nog nauwelijks 3 % bedroeg. Voor een pachter werd zelfs een terugval tot ± 1 % genoteerd omstreeks 1780-90.

Een belangrijk nevenaspect dat nog kan afgeleid worden uit bovenstaande evaluaties, heeft betrekking op de loonkosten van (inwonende) knechten en meiden. Normaal zou hiertoe een nieuw schema moeten opgesteld worden met een variërend areaal dat minimaal 3 à 5 ha beslaat. De probleemstelling betreft evenwel niet zozeer de bezetting met personeel per oppervlakte-eenheid, dan wel de relatieve lasten die inherent zijn aan een bedrijfsvoering met personeel. Essentieel is vooral de vraag of men er al dan niet baat bij had het areaal uit te breiden mits aanwerving van bijkomend personeel en in de tweede plaats of men rationeler kon werken met uitwonend en/of part-time personeel? Om hierop te antwoorden hebben wij twee soorten loonkontrakten onderscheiden. Bij een eerste voorbeeld zou een inwonende knecht of meid tewerkgesteld zijn tegen een dagloon van 4 stuiver en een voedingspakket ter waarde van 1,5 liter rogge (type I). Een tweede mogelijkheid gaat uit van een uitwonend personeelslid dat, eksklusief zijn onderhoud, bestendig (250 dagen) actief is tegen 6 à 7 stuiver per dag (type II).

Uitgedrukt in funktie van de netto-opbrengsten die bij roggewinning mogelijk waren, geeft dit volgende verhoudingen voor de loonlasten:

(32) Bedoeld zijn hier de hervormingsprojekten met het oog op een zeer individueel georiënteerde bedrijfsvoering, die in de meeste Westeuropese landen vanaf de jaren '50-'60 van de 18e eeuw werden afgekondigd.

Meer bepaald voor het Vlaamse land kon o.m. reeds genoteerd worden dat alvast vanuit de streek van Oudenaarde zeer heftig werd geprotesteerd tegen dergelijke onteigeningen en/of vervreemdingen van kollektieve gronden (cfr. C. VANDENBROEKE, op. cit., hoofdstuk I).

LOONLASTEN VAN INWONEND EN UITWONEND PERSONEEL

Periode	Netto omzet in st. per ha		Loonlasten type I (st.)	Loonlasten type II (st.)	Areaalequivalentie type I		Areaalequivalentie type II		Loonlasten type I/type II
	Pacht	Eigend.			Pacht	Eigendom	Pacht	Eigendom	
1646-55	418	953	2083	1625	5,0	2,2	3,8	1,7	128 %
1656-65	366	892	2028	1625	5,5	2,3	4,4	1,8	124 %
1666-75	127	587	1879	1625	14,8	3,2	12,8	2,7	115 %
1676-85	345	706	1915	1625	5,6	2,7	4,7	2,3	117 %
1686-95	303	609	1939	1625	6,4	3,2	5,3	2,6	119 %
1696-05	535	856	2024	1625	3,8	2,4	3,0	1,9	124 %
1706-15	409	756	1994	1625	4,9	2,6	3,9	2,1	122 %
1716-25	383	763	1859	1625	4,8	2,4	4,2	2,1	114 %
1726-35	338	734	1836	1625	5,4	2,5	4,8	2,2	113 %
1736-45	374	770	1859	1625	5,0	2,4	4,3	2,1	114 %
1746-55	331	730	1860	1625	5,6	2,5	4,9	2,2	114 %
1756-65	370	797	1906	1625	5,2	2,4	4,3	2,1	117 %
1766-75	425	904	1952	1625	4,6	2,2	3,8	1,8	120 %
1776-85	401	972	1917	1625	4,8	2,0	4,0	1,6	117 %
1786-95	379	1066	2104	1625	5,6	2,0	4,2	1,5	129 %

De landbouwkrisis van de late 17e eeuw wordt eens te meer bij dit overzicht in het licht gesteld. Vooral tijdens de periode 1666-95 moet de personeelslast bijzonder zwaar in het landbouwersbudget hebben doorgevoerd. Bedrijfsstop moet op dat ogenblik zelfs vaak de enige uitkomst zijn geweest, meer bepaald dan bij de zgn. middelgrote bedrijven³³. Ook voor het buitenland kon reeds een analoge eliminatie van de middengroepen aangetoond worden³⁴. Tussen eigengeërfden en pachters treedt anderzijds een duidelijk verschil op voor wat de evolutie over langere termijn betreft. Na een relatief gunstige situatie te hebben gekend bij het begin van de 18e eeuw, werd laatstgenoemde groep opnieuw extra zwaar getroffen tegen het einde van het Ancien Régien. Hier vooral zal het dan ook aangewezen geweest zijn om op een meer rationele bedrijfsvoering over te schakelen en op part-time arbeid beroep te doen³⁵. Voor de eigengeërfden was dit probleem daarentegen minder urgent, gezien het afnemend belang van de loonkosten in vergelijking met de produktiviteitsstijging. De hausse der graanprijzen tegen het einde van de eeuw maakte het niettemin ook voor hen aantrekkelijker om meer en meer op loonarbeid terug te vallen. Het progressief overschakelen op „salarisatie” is trouwens één van de belangrijkste mutaties die de plattelandsgemeenschap op het einde van het Ancien Régien zal kenmerken³⁶.

Na deze uitweiding omtrent de bedrijfsvoering, kunnen we thans verder ingaan op de sociale status van de landbouwbevolking en dit steeds in functie van een type-bedrijf van 1 ha dat integraal met rogge is bezaaid. Hoger berekenden we reeds, nominaal, de netto-opbrengsten die door eigengeërfden en pachters te realiseren waren. Bij een omzetting in reële waarden, zullen thans de equivalenties in liter graan (rogge) worden bepaald. Daarbij aansluitend moeten tevens de gemiddelde graanbehoeften per gezin of huishouden in aanmerking worden genomen. Om deze omrekeningen

(33) Zeer duidelijk werd deze problematiek o.m. uitgewerkt voor Veurne-Ambacht door D. DALLE, „De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17e en de 18e eeuw”, Brussel, 1963.

(34) Vgl. G. DUBY-A. WALLON (éd.), „Histoire de la France rurale. II. L'âge classique des paysans, 1340-1789”, Tours, 1975, pp. 264-275; J. JACQUART, „Société et vie rurale dans le sud de la région parisienne du milieu du XVIIe siècle au milieu du XVIIIe siècle”, Rijsel, 1973, p. 976; A. SOBOUL, „La France à la veille de la Révolution”, Parijs, 1966, pp. 156-161. Specifiek voor Engeland, cfr. H.J. HABAKKUK, „English landownership, 1680-1740”, in „Economic History Review”, 1940; G.E. MINGAY, „The size of farms in the eighteenth century”, *ibidem*, 1961-72.

(35) Zie de bevindingen van P.M.M. KLEP, „Het huishouden in westelijk Noord-Brabant: structuur en ontwikkeling, 1750-1849”, in „A.A.G. Bijdragen”, 18, 1973, pp. 74-79; E.J. HOBBSAWM, „Les soulèvements de la campagne anglaise, 1780-1850”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1968, p. 22.

(36) F. BRAUDEL-C.E. LABROUSSE (éd.), „Histoire économique et sociale de la France. I. Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel”, Parijs, 1970, p. 494; E.L. JONES (éd.), „Agriculture and economic growth in England, 1650-1815”, Londen, 1967, pp. 22-23.

Opvallend in deze kontekst is ook het doordringen van het „tijdsbesef” binnen de plattelandsgemeenschap in Vlaanderen na het midden van de 18e eeuw. Ter illustratie kan hierbij worden verwezen naar het frekwent voorkomen van uurwerken in de boedelbeschrijvingen.

niet eindeloos te fragmenteren, zullen we ons hierbij voor de hele periode beperken tot een type-gezin van 5 personen. In werkelijkheid houdt dit dan wel een lichte onderschatting der behoeften in, daar de grootste dichtheid precies tegen het einde van het Ancien Regiem en bij het begin van de 19e eeuw werd bereikt³⁷. Met betrekking tot de graankonsumptie worden evenwel twee mogelijkheden opengelaten, namelijk een konstant verbruik van ca. 1 liter per persoon/dag en een geleidelijk afnemende graankonsumptie door het opnemen, sinds 1710-20, van aardappelen in het voedingspakket. Eerder kon immers worden aangetoond dat de gemiddelde hoofdelijke graanbehoefte tegen het einde van het Ancien Regiem van ca. 1 liter op 0,6 liter per dag was teruggevalen³⁸. Verder ingaand op deze benaderingen, kan dan het graantekort worden omschreven evenals de kostprijs van de ontbrekende calorieën op basis van graan. Dit brengt ons meteen tot de bijgaande weergave (zie volgende blz.).

Op deze basis krijgen we reeds een meer reële kijk op de sociale status van de plattelandsbevolking tijdens de 17e-18e eeuw. Zowel voor kleine pachters als eigengeërfde dwergbedrijvers, veruit het gros van de bevolking in Zuid- en Binnen-Vlaanderen, kan aldus een gunstige evolutie onderkend worden tijdens het derde kwart van de 17e eeuw. De menigvuldige misoogsten en de scherpe prijsfluctuaties zullen deze trend niettemin bij herhaling onderbreken, zodat tijdens het laatste kwart van de 17e en het eerste decennium van de 18e eeuw opnieuw in sterke mate moest „bijgepast” worden om de ontoereikende produktie aan te vullen. Vanaf 1710-20 treedt niettemin een markant breukpunt in als gevolg van de hogere opbrengsten en de stabiele (relatief lage) graanprijzen. Ook naderhand kunnen de ontbrekende calorieën tegen „schappelijke” prijzen worden aangekocht, doordat men steeds meer op aardappelen ging overschakelen⁴⁰. De fenomenale stijging van de pachtprijzen enerzijds en het optrekken van de graanprijzen anderzijds zorgden evenwel voor een nieuwe verslechtering tegen het einde van het Ancien Regiem. Meer in het bijzonder door de kleine pachters moest voortaan weerom meer uitgegeven worden om de tekorten aan te vullen. Scherper nog zou dit tot uitdrukking komen bij het in aanmerking nemen van de hogere bezetting per gezin of huishouden. Weliswaar begon zich ook voor de eigengeërften en al wie niet in het

(37) Voor een overzicht van de dichtheid per huishouden in Vlaanderen over langere termijn, vgl. onze bijdrage „Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen”, in „Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis „Société d'Emulation” te Brugge”, CXIII, 1976, pp. 7-13.

(38) C. VANDERBROEKE, „L'agriculture...”, op. cit. pp. 256-260.

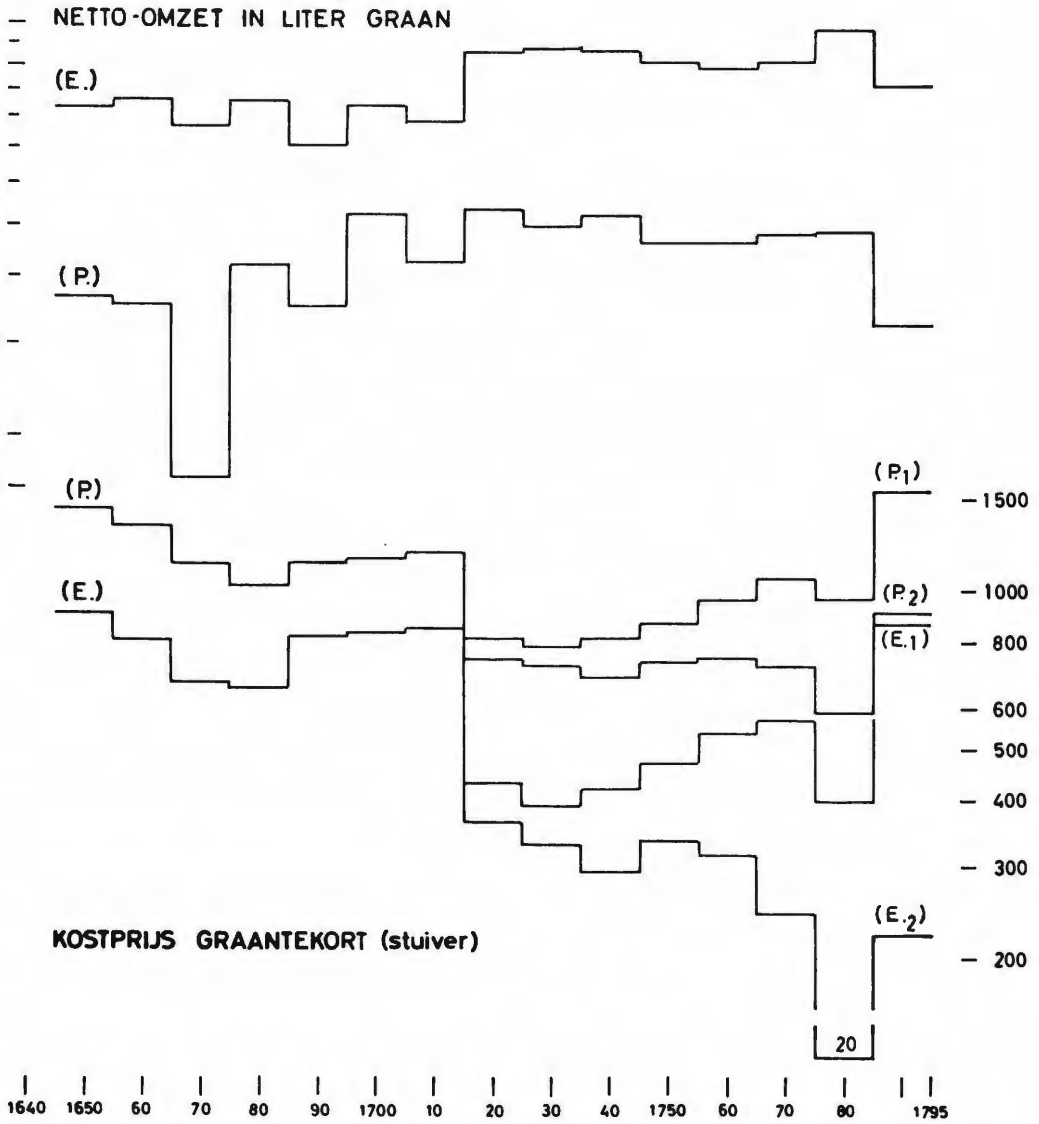
(39) Hierbij werd uitgegaan van een progressief toenemend aardappelverbruik, dat aanvankelijk (1710-50) vrij geleidelijk verliep om na 1750-60 in een versnelde ontwikkeling over te gaan.

(40) Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de aardappelteelt, in het weerhouden benaderingsmodel, niet tot een reductie van het met graan bezaaide areaal heeft geleid. De behoeften voor familiaal gebruik konden immers op een zeer beperkte oppervlakte worden gewonnen. Anderzijds kon reeds eerder worden aangetoond dat de opname van deze teelt in het commercieel circuit eerst tegen het einde van de 18e-begin 19e eeuw plaats vond.

EVOLUTIE VAN DE GRAANBEHOEFTE EN KOSTPRIJS VAN HET GRAANTEKORT

Periode	Graanequivalentie van netto-omzet (liter)		Graanbehoefte zonder met aardappelen ⁹⁹		Graantekort (liter)				Kostprijs graantekort (st.)			
	Pacht	Eigendom	zonder aardappelen	met aardappelen	Pacht zonder aardappelen	met aardappelen	Eigendom zonder aardappelen	met aardappelen	Pacht zonder aardappelen	met aardappelen	Eigendom zonder aardappelen	met aardappelen
1646-55	367	837	1642	1642	1275	1275	805	805	1450	1450	916	916
1656-65	353	859	1642	1642	1289	1289	783	783	1338	1338	813	813
1666-75	166	766	1642	1642	1476	1476	876	876	1130	1130	671	671
1676-85	415	849	1642	1642	1227	1227	793	793	1021	1021	660	660
1686-95	347	697	1642	1642	1295	1295	945	945	1132	1132	826	826
1696-05	519	831	1642	1642	1123	1123	811	811	1157	1157	835	835
1706-15	419	775	1642	1642	1223	1223	867	867	1194	1194	846	846
1716-25	526	1048	1642	1551	1116	1025	594	503	812	746	432	366
1726-35	493	1070	1642	1551	1149	1058	572	481	788	726	392	330
1736-45	514	1058	1642	1460	1128	946	584	402	821	689	425	293
1746-55	453	1000	1642	1460	1189	1007	642	460	868	735	469	336
1756-65	455	979	1642	1369	1187	914	663	390	966	744	540	317
1766-75	473	1007	1642	1277	1169	804	635	270	1050	722	570	242
1776-85	481	1165	1642	1186	1161	705	477	21	968	588	398	18
1786-95	322	906	1642	1095	1320	773	736	189	1552	909	866	222

(19) LEVENSSANDAARD EN TEWERKSTELLING IN VL. 17e-18e eeuw 169

eigen onderhoud kon voorzien opnieuw een verslechtering van de sociale status af te tekenen; hier waren de verschillen echter veel minder uitgesproken!

Een verder doorgedreven bewerking van onze voorlopige ramingen moet er thans op gericht zijn de arbeidsprestaties en/of de verdoken werkloosheid in het onderzoek te betrekken. Het ligt voor de hand dat dit een vrij delikate aangelegenheid is en dat hieromtrent slechts weinig echt betrouwbare en preciese ramingen te verwachten zijn. Ook in dit verband lijkt het niettemin mogelijk om enkele benaderende waarden af te leiden die vrij dicht bij de realiteit aansluiten. Allereerst kan namelijk worden nagerekend hoeveel dagen supplementaire arbeid moesten opgebracht worden om in de tekorten te voorzien. Bij wijze van voorbeeld kan hiertoe uitgegaan worden van een gemiddelde dagverdienste van 12 stuiver per gezin⁴¹. Aansluitend bij deze omrekeningen kunnen we dan meteen het aantal vrije dagen bepalen. Voor een bedrijfje van 1 ha en een type-gezin van 5 personen mogen we immers redelijkerwijze aannemen dat stellig gedurende 100 Mandag niet op het eigen bedrijf hoefde gewerkt te worden⁴². Zelfs in de veronderstelling dat men uitermate arbeidsintensief te werk gaat bij de grondbewerking (spitten, ploegen, bemesten, zaaien) en de vruchtverzorging (wieden) en dat alle nevenactiviteiten (met dorsen als meest tijd-rovende) ter plaatse gebeuren, dan nog lijkt deze schatting eerder aan de lage kant. Hoe dan ook, door onderlinge vergelijking van de voorgaande gegevens, worden we thans in staat gesteld om de beschikbare tijd voor alternatieve bezigheden en bijverdiensten approximatief te omschrijven.

Voor zover de lezer ons bij het uitwerken van deze hypothese nog wil volgen, zouden volgende resultaten te weerhouden zijn:

(41) Ter vergelijking kunnen we aanstippen dat in een weversgezin, waar het ganse gezin zich full-time met spinnen en weven inliet, de dagverdiensten maximaal 15 tot 20 stuiver konden bedragen. Zie hieromtrent F.F. MENDELS, „Agriculture and Peasant Industry in eighteenth century Flanders”, in „European Peasants and their markets. Essays in agrarian economic history” (o.l.v. W.N. PARKER-E.L. JONES), Princeton, 1975.

(42) Vgl. de omschrijvingen van de arbeidsprestaties die, voor het begin van de 19e eeuw, per gewas en per oppervlakte-eenheid in de kadastrale expertises vervat liggen. Heel wat informatie ligt verder opgeslagen in de agronomische literatuur van de late 18e-begin 19e eeuw. Meer in het bijzonder voor Oost-Vlaanderen, zie o.m. J.F. DE LICHTERVELDE, „Mémoire sur les fonds ruraux du département de l'Escaut”, Gent, 1815.

Voor meer algemene vergelijkingen betreffende arbeidsprestaties in de primaire sektor, cfr. B.H. SLICHER VAN BATH, „Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe Occidentale”, in „A.A.G. Bijdragen”, XII, 1965, pp. 3-46; id., „Le développement de la productivité des travaux agricoles”, ibidem, 1967, pp. 72-90; J. FOURASTIE, „Le grand espoir du XXe siècle”, Parijs, 1964.

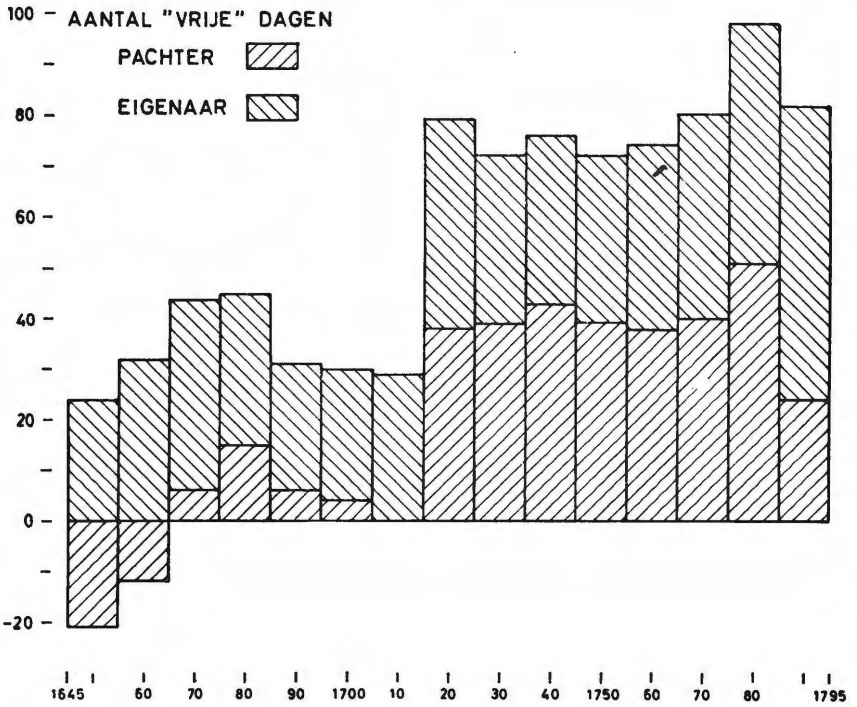
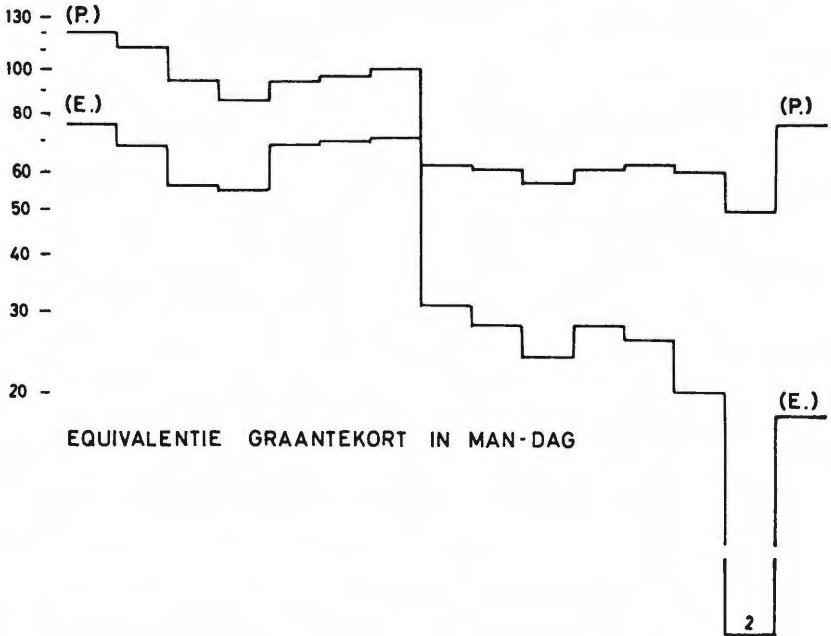
VRIJE TIJD EN ALTERNATIEVE WERKZAAMHEDEN
OP HET PLATTELAND IN VLAANDEREN

Periode	Kostprijs (st) v.b. graantekort (afnemend verbruik)		Equivalentie Man-Dag (12 st)		Aantal «vrije» dagen	
	Pacht	Eigendom	Pacht	Eigendom	Pacht	Eigendom
1646-55	1450	916	121	76	—	24
1656-65	1338	813	112	68	—	32
1666-75	1130	671	94	56	6	44
1676-85	1021	660	85	55	15	45
1686-95	1132	826	94	69	6	31
1696-05	1157	835	96	70	4	30
1706-15	1194	846	100	71	—	29
1716-25	746	366	62	31	38	79
1726-35	726	330	61	28	39	72
1736-45	689	293	57	24	43	76
1746-55	735	336	61	28	39	72
1756-65	744	317	62	26	38	74
1766-75	722	242	60	20	40	80
1776-85	588	18	49	2	51	98
1786-95	909	222	76	18	24	82

Aan de hand van deze waarden kunnen we ons thans een meer verantwoord beeld vormen van de evolutie van de levensstandaard op het platteland in Vlaanderen. Duidelijk blijkt eens te meer het breukpunt bij het begin van de 18e eeuw. Nooit voorheen werd blijkbaar een gunstiger situatie bereikt. Een absoluut hoogtepunt, met maximale mogelijkheden tot het aanleggen van een spaarkwote situeert zich trouwens tijdens de periode 1760-80. Dit „optimistisch” beeld moet echter wel enigszins afgezwakt worden door het optreden van veepestepidemieën tegen het einde van de jaren '60-begin van de jaren '70. Vast staat echter dat de verliezen in de Zuidelijke Nederlanden, o.m. door het frekvent voorkomen van stalvoeding en een specifieke bestrijdingstechniek („tuerie”) aan de lage kant bleven⁴³. De laatste jaren van de 18e eeuw laten daarentegen reeds een nieuwe verslechtering uitschijnen, ofschoon het aantal vrije dagen dat men volledig voor zichzelf kon werken nog steeds een veelvoud betekende in vergelijking met de 17e eeuw. Meer bepaald voor de groep der niet-eigenaars van dwerg- en middelgrote bedrijven moet het toen immers courant zijn voorgekomen dat zij zich financieel niet langer konden behelpen, schulden maakten en uiteindelijk hun bedrijf verlieten. Met bovenstaand model krijgen we meteen een nieuwe statistische bevestiging voor het „abandonneren” van hele wat gronden en voor de frekvent aangeklaagde vlucht naar de anonimiteit van de stad.

Nu we weten in welke mate de plattelandsbevolking over vrije tijd beschikte en eventueel voor zichzelf kon werken, stelt zich met name de vraag welke alternatieve werkzaamheden in aanmerking kwamen en tot welk niveau de spaarkwotes konden oplopen? We weten echter geenszins

(43) R. DE HERDT, „Bijdrage tot de geschiedenis van de veeteelt in Vlaanderen, inzonderheid tot de geschiedenis van de rundveest (1769-85)”, Gent-Leuven, 1970.

op welke wijze noch in welke mate men aldus aan de slag kon. Slechts voor enkele bedrijfstakken beschikken we in dit verband over enige informatie. Het in dienst gaan als knecht of meid zal tot op zekere hoogte tot de mogelijkheden hebben behoord, althans tot en met het derde kwart van de 18e eeuw. Voor het einde van het Ancien Regiem lijkt dit heel wat minder aannemelijk, gezien de dalende opbrengsten en het hoger aangehaalde rationaliseringsproces⁴⁴. Bovendien moet, door de daling van de (kinder)sterfte, ook met een hoger kindertal op de grote agrarische bedrijven zelf rekening worden gehouden.

Een tweede mogelijkheid tot het leveren van bijkomende prestaties zal in de bouwsector hebben gelegen. Alleen al om de bevolkingsgroei bij te houden moet de woningvoorraad per jaar met gemiddeld 0,65 % zijn uitgebreid. Specifiek voor het Aalsterse bijvoorbeeld moesten aldus jaarlijks ca. 90 à 100 nieuwe wooneenheden worden opgericht. Meerdere bronnen laten bovendien uitschijnen dat tijdens de 18e eeuw een enorm aantal verbouwingen, en dit zowel in de stad als op het platteland, werden doorgevoerd. De ervaringen van B.J. Holvoet in het Leiedepartement lieten hem alvast opmerken: „à mesure que les baux des terres ont augmenté les propriétaires ont donné plus d'attention à la construction des maisons de ferme et il s'en est suivi une amélioration sensible dans les habitations tant pour l'utilité que pour la commodité et l'agrément du fermier”⁴⁵. Op grond van onze statistische evaluaties m.b.t. de levensstandaard zou evenwel een bouwstop op het platteland tegen het einde van de 18e eeuw meer dan aannemelijk zijn. Daarbij komt nog dat ook de bevolkingsgroei afnam en dat steeds meer werd uitgeweken naar de stad (cfr. verder).

Een laatste en, stellig voor Oost-Vlaanderen, wellicht meest toegepast alternatief brengt ons tot de textielindustrie. Recente opzoeken die voor deze sektor doorgevoerd werden, laten eveneens een duidelijke expansie uitschijnen tijdens het derde kwart van de 18e eeuw. Ook hier zou evenwel, uitgaande van de omzetcijfers die op de Vlaamse markten (o.m. Gent en Roeselare) werden gerealiseerd, vanaf de jaren '80 tot een kontrakctie moeten besloten worden⁴⁶. Samenvattend betekent dit m.a.w. dat de hoger gesuggereerde daling van de levensstandaard tegen het einde van het Ancien Regiem wellicht nog in ruime mate onderschat is door uit te gaan van full-time en maximale nevenprestaties. Een controle van de alternatieve

(44) In de streek van Amiens blijkt aldus dat tegen het einde van de 18e eeuw slechts 1/3 van het zgn. landbouwproletariaat een alternatieve job vond in de primaire sektor en 1/4 in de textielindustrie (F. GAUTHIER, „La voie paysanne dans la révolution française, L'exemple picard”, Parijs, 1977, pp. 39-41).

(45) J. MERTENS-W. VANDERPIJPEN, „Schets van de Westvlaamse landbouw eind 18e-begin 19e eeuw. Het rapport van B.J. Holvoet en zijn belang voor de „Mémoire Statistique du département de la Lys”, in „Handelingen van het Genootschap „Sociétés d'Emulation' te Brugge”, CVII, 1970, p. 292.

Ook in het buitenland wordt overigens courant een zeer intense bouwactiviteit waargenomen.

(46) J. VERMAUT, „Nieuwe gegevens over het industrieel verleden van Roeselare en omgeving (1350-1800)”, in „Rollariensia. Jaarboek van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Roeselare en Ommeland”, VI, 1974, pp. 147-159.

werkgelegenheid noopt ons reeds om dit beeld enigszins af te zwakken. Meer nog zal dit het geval zijn wanneer ook het aanbod van werkkrachten op de arbeidsmarkt van meer nabij wordt onderzocht.

Voorlopig laten we deze restrikties m.b.t. de alternatieve mogelijkheden van tewerkstelling buiten beschouwing. In de veronderstelling dat allerlei nevenactiviteiten bestendig openstonden en bijvoorbeeld 12 stuiver per Man-Dag oprachten, kan een eerste stap worden gezet tot het bepalen van het gemiddeld gezinsinkomen. Tevens moet hierbij de omzet van de vleesen zuivelbereiding in aanmerking worden genomen evenals de eventuele meeropbrengsten die worden bekomen bij het winnen en/of verwerken van handelsgewassen (cfr. verder). Daartegenover staan dan een aantal supplementaire onkosten zoals uitgaven voor kleding, verlichting, verwarming, huisvesting en eventuele reparaties die op ca. 1/3-1/4 van de kostprijs van de graanbehoefte zijn te schatten (en dit in de optiek van een konstant verbruik van 1 liter per persoon en per dag)⁴⁷. Veelal was het op het platteland nochtans gebruikelijk dat dergelijke onkosten geheel of gedeeltelijk werden gedekt met de winsten van de veeteelt of de omzet van de handelsgewassen. Hiermee zullen we dan ook in de mate van het mogelijke rekening houden bij het schatten van het spaarvermogen en/of van het deficit binnen de plattelandsgemeenschap in Vlaanderen.

Samengevat geeft dit bijgaande approximatieve waarden (zie vgl. blz.).

Afgezien van enkele overschattingen voor de laatste jaren van het Ancien Regiem, kunnen we derhalve een fundamentele stijging van de levensstandaard in het vooruitzicht stellen. Vooral tijdens de jaren 1720-1780 zou er een zeer gunstige situatie zijn opgetreden, wanneer zelfs door kleine bedrijven en pachters een spaarkwote van ca. 3-5 à 8-10 % t.o.v. de bruto nominale omzet werd bereikt. Voor niet-eigenaars komt evenwel, door de enorme stijging van de pachtprijs, tegen het einde van de 18e eeuw een einde aan deze gunstige situatie. Meer dan ooit leek het derhalve aangegeven zijn spaarcenten in onroerende goederen te beleggen, zodat slechts weinig ruimte werd gelaten voor produktieve investeringen in de primaire sektor. In menig opzicht heeft de excessieve landhonger en de ermee verband houdende areaalversnippering trouwens een verdere doorbraak van een „agrarische revolutie” belet!

Dit alles sluit echter niet uit dat de binnenlandse vraag naar allerlei verbruiksgoederen sterk moet toegenomen zijn tijdens het tweede en derde kwart van de 18e eeuw en dit zowel als gevolg van de bevolkingstijging als van het hoger per capita inkomen. Ongetwijfeld moet hiervan een sterke prikkel zijn uitgegaan voor het op gang komen van het industrialiseringsproces. Ook al is deze wisselwerking niet altijd even duidelijk te volgen, de plotse heropbloei van de meeste stedelijke centra in de Zuidelijke Nederlanden kort na het midden van de 18e eeuw is stellig niet los te zien

(47) Voor een summier overzicht van de budgetuitgaven, zie o.m. de bijlagen opgenomen door E. SCHOLLIERS („De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen”, Antwerpen, 1960) en G. AVONDT-S. SCHOLLIERS („De Gentse textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw”, Brussel, 1977).

EVALUATIE VAN HET SPAARVERMOGEN OP HET PLATTELAND IN VLAANDEREN

Periode	Aantal vrije Man - Dagen		Max. realiseerbare bijverdiensten (fl.)		Supplementaire onkosten (fl.)		Approximatief spaarvermogen		Nominale omzet per huishouden (fl.)	Max. spaarverm. (%) t.o.v. bruto inkomen		Type-situatie (%)	
	Pacht	Eigend.	Pacht	Eigend.	100%	50%	Pacht	Eigend.		Pacht	Eigend.	A.	B.
1646-55	(-21)	24	(-12)	14	23	11,5	(-35)(-23,5)	à (-9)/2,5	234	-/-	à -/1,0	(-6,9)	(-4,1)
1656-65	(-12)	32	(-7)	19	21	10,5	(-28)(-17,5)	à 2/8,5	248	-/-	à 0,8/3,4	(-3,5)	(-0,7)
1666-75	6	44	3	26	16	8	(-13)(-5)	à 10/18	226	-/-	à 4,4/8,0	1,1	3,6
1676-85	15	45	9	27	17	8,5	(-8)(0,5)	à 10/18,5	236	-/0,2	à 4,2/7,8	2,2	4,0
1686-95	6	31	3	18	18	9	(-15)(-6)	à 0/9	209	-/-	à -/4,3	(-1,4)	0,3
1696-05	4	30	2	18	21	10,5	(-19)(-8,5)	à (-3)/7,5	233	-/-	à -/3,2	(-2,4)	(-1,5)
1706-15	0	29	0	17	20	10	(-20)(-10)	à (-3)/7	223	-/-	à -/3,1	(-2,9)	(-0,9)
1716-25	38	79	23	47	15	7,5	8/15,5	à 32/39,5	273	2,9/5,6	à 11,7/14,4	8,6	10,8
1726-35	39	72	23	43	14	7	9/16	à 29/36	277	3,2/5,7	à 10,4/13,0	8,1	9,9
1736-45	43	76	26	45	15	7,5	11/18,5	à 30/37,5	275	4,0/6,7	à 10,9/13,6	8,8	10,5
1746-55	39	72	23	43	15	7,5	8/15,5	à 28/35,5	264	3,0/5,1	à 10,6/13,4	8,2	10,0
1756-65	38	74	23	44	17	8,5	6/14,5	à 27/35,5	260	2,3/5,5	à 10,3/13,6	7,9	9,9
1766-75	40	80	24	48	18	9	6/15	à 30/39	265	2,2/5,6	à 11,3/14,7	8,4	10,7
1776-85	51	98	30	59	17	8,5	13/21,5	à 42/50,5	294	4,4/7,3	à 14,2/17,1	10,5	13,2
1786-95	24	82	14	49	24	12	(-10)/2	à 25/37	247	-/0,8	à 10,1/14,9	5,4	8,9

(48) Hierbij wordt onderscheid gemaakt volgens de bezitsstructuur, in die zin dat type A verwijst naar 50 % eigenbezit en type B naar 75 % eigenbezit.

14 -

- RAMING VAN HET SPAARVERMOGEN (%)

12 -

TYPE A

TYPE B

10 -

8 -

6 -

4 -

2 -

0 -

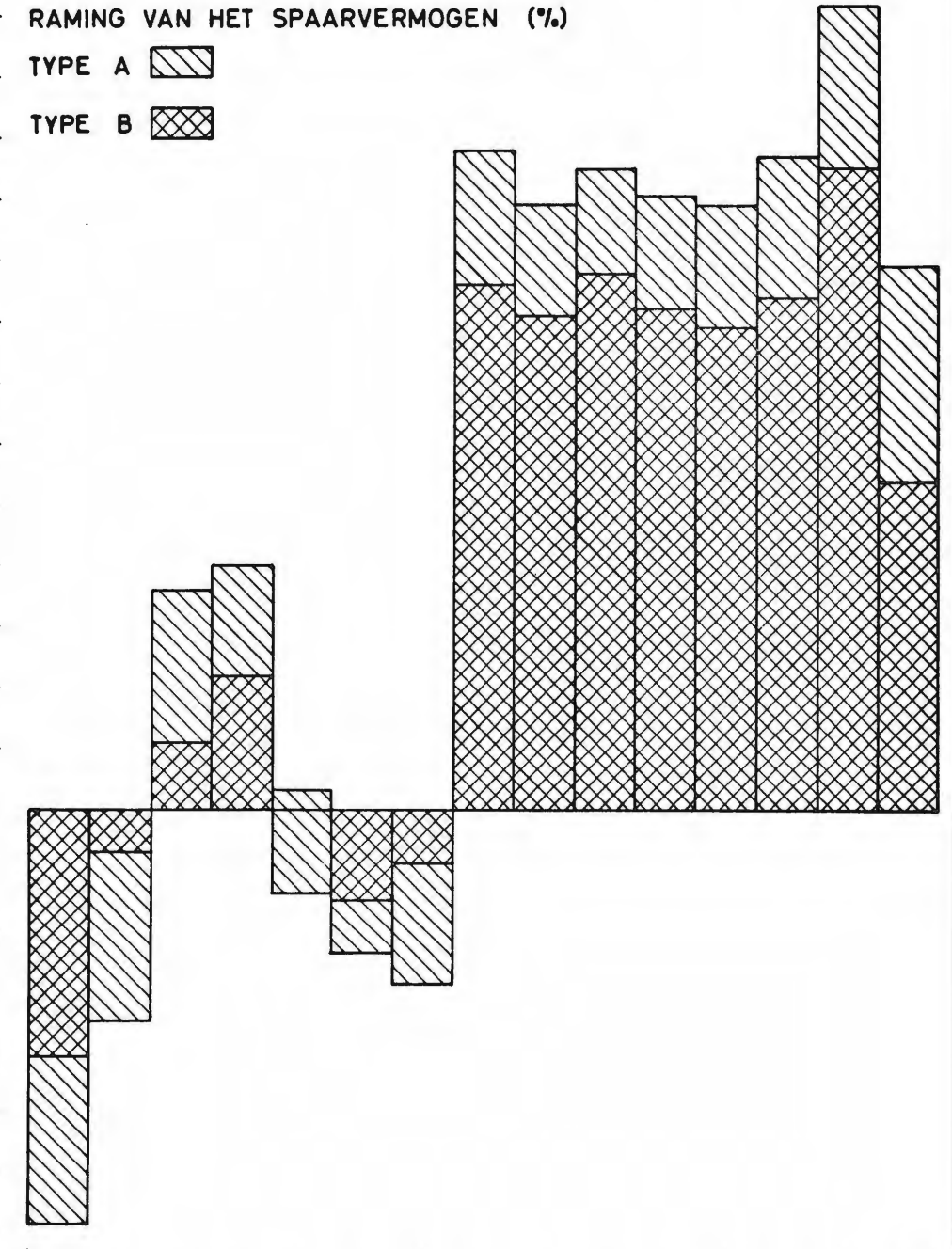
2 -

4 -

6 -

7 -

1645 60 70 80 90 1700 10 20 30 40 1750 60 70 80 1795

van een voorafgaande expansie in de primaire sektor en een uitbreiding van de afzetmogelijkheden binnen de plattelandsgemeenschap waar nog steeds 4/5 van de bevolking gehuisvest was ⁴⁹. De door ons weerhouden kapitaalreserve voor het midden van de eeuw lijkt overigens van dezelfde orde van grootte als voor Engeland waar ze aan de vooravond van de industrialisatie opliep tot 5 à 7 % ⁵⁰. Dit zou derhalve betekenen dat ook in het Vlaamse land de noodzakelijk geachte voorbereidingsfase tot de industrialisatie zich in optimale omstandigheden had voltrokken. Onze bevindingen bevestigen tevens het verklaringsmodel van P. Bairoch, die voorhoudt: „il apparaît... que la révolution industrielle a dû commencer dans ce pays (Belgique) avant le début du XIXe siècle et non dans les années 1820-30 comme on le suppose généralement” ⁵¹. De complete doorbraak naar een industriële maatschappij zal in Vlaanderen echter veel moeizamer verlopen en misschien zelfs tijdelijk afgebroken worden, te meer daar de binnenlandse vraag (en het spaarvermogen) opnieuw zeer ernstig werd aangetast tegen het einde van de eeuw. Daarbij komt nog dat ook de output van de inheemse landbouwproductie niet langer meer was opgewassen tegen de aanhoudende bevolkingsgroei ⁵².

(49) Een karakteristieke omschrijving is o.m. te vinden in H. COPPEJANS-DESMEDT, „Economische opbloei in de Zuidelijke Nederlanden”, in „Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, VIII, pp. 261-288; id., „Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw”, Brussel, 1952.

(50) R.M. HARTWELL (éd.), „The causes of the Industrial Revolution in England”, Londen, 1967, p. 18. Iets hogere verhoudingen werden voor de late 18e eeuw zelfs voorgehouden door S. POLLARD-D.W. CROSSLEY, „The wealth of Britain, 1085-1966”, Londen, 1968, pp. 181-197. Omgekeerd zouden dan de omrekeningen voor de late 17e eeuw enigszins kunnen overtrokken zijn. Volgens P. Deane en W.A. Cole (pp. 303-305) lijkt een binnenlandse spaarreserve van ca. 3 % voor het midden van de 17e eeuw alvast meer aannemelijk.

(51) P. BAIROCH, „Niveaux de développement économique de 1810 à 1910”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1965, p. 1111.

Betreffende de voorbereidende fase in Engeland merkte A. JOHN („Aspects of English Economic Growth in the first half of the eighteenth century”, in „Economica”, 1961) o.m. op: „in the century after the Restoration there was a rise of internal demand which permanently affected the level of expectations of most classes in English society... One might say that the appetite for mass-consumption had been roused”. De fundamentele betekenis van de toename van het per capita inkomen werd er door R.M. HARTWELL („The Industrial Revolution and Economic Growth”, Londen, 1971, pp. 152-153) als volgt omschreven: „this increase in real wages owed much to agricultural improvements which date back well into the seventeenth century, and to a series of good harvests after 1730, both of which increased the disposable money income of the mass of Englishmen at a crucial stage of development”.

(52) Ook Engeland werd trouwens met een gelijkaardige „bottle-neck” en een tijdelijke economische stagnatie gekonfronteerd bij het begin van de 19e eeuw. Cfr. E.J. HOBSBAWM die o.m. voorhoudt: „the poverty of the British was in itself an important factor in the economic difficulties of capitalism, for it placed narrow limits upon the size and expansion of the home market for British products. This is obvious when we contrast the sharply rising per capita consumption of some goods of general use after the 1840s with the stagnation in their consumption earlier” („Industry and Empire. An economic history of Britain since 1750”, Londen, 1968, p. 55).

Eerder hebben we reeds laten uitschijnen dat de weergave van de levensstandaard tot op zekere hoogte werd overschat door een full-time tewerkstelling in allerlei nevensektoren te suggereren. Vandaar dan ook dat het aangewezen is om het statisch beeld, dat tot hertoe werd gehanteerd, verder te nuanceren door gelijktijdig het globale arbeidsoverschot in het onderzoek te betrekken. Weliswaar ontbreekt ook in dit verband alle benodigde basisinformatie; op grond van enkele lokale monografieën die voor Zuid-Vlaanderen werden uitgewerkt, kunnen we ons niettemin een benaderend beeld van deze problematiek vormen. Mikro-onderzoek lijkt hier alvast aangewezen om tot zeer gefundeerde besluiten te komen. Vandaar dan ook dat alle omrekeningen, bij wijze van steekproef, tot de streek van Oudenaarde zullen beperkt blijven. Vrij gedetailleerde voorstudies werden er immers reeds doorgevoerd betreffende de evolutie van de bedrijfsstructuur over langere termijn ⁵³.

Meer bepaald interesseren ons hierbij de dwergbedrijven van 1 ha en minder die zich kenmerken door allerlei vormen van personeelsoverschot en verborgen werkloosheid. Uitgaand van een normaal benodigde arbeidsprestatie binnen dergelijke bedrijfjes kunnen bijgevolg de noodzakelijke alternatieve bezigheden om in het onderhoud te voorzien, worden geschat. Gelijktijdig kan bovendien het aantal „Man-Dagen” worden bepaald waarop eventueel voor een „surplus” zou kunnen gezorgd worden. Eerder reeds werd, in het kader van een type bedrijf van 1 ha, het aantal onbenutte Man-Dagen op 100 gesteld. Voor dwergbedrijfjes van nauwelijks 0,25 ha werd dit, naar analogie en rekening houdend met de arbeidsintensieve grondbewerking, op ± 225 Man-dagen geschat ⁵⁴. Op grond nu van de lokale omzet, de huishoudelijke behoeften en de toename van marginale bedrijven, zouden uiteindelijk volgende verhoudingen te weerhouden zijn: (zie volgende blz.).

Deze evaluaties laten op manifeste wijze de vermenigvuldiging van het aantal vrije dagen uitschijnen, waarop naar alternatieve werkzaamheden kon worden uitgekeken. Omgerekend zou dit zelfs op een gemiddelde toename van 1,2 % per jaar neerkomen voor geheel de beschouwde periode of een verdubbeling van de benodigde arbeidsplaatsen om de 55 à 60 jaar. Het leidt dan ook weinig twijfel dat een zulkdanige aanwas ver uitstijgt boven de beperkte economische groei van de primaire sektor in zijn ruimste betekenis genomen en tot allerlei spanningen moet hebben geleid. Bijzonder frappant is bovendien de acceleratie die na 1760-70 inzet, in die mate zelfs dat de curve van het arbeidsaanbod binnen de plattelandsgemeenschap werkelijk exponentiële allures gaat aannemen. In werkelijkheid blijven onze extrapolaties trouwens nog aan de lage kant, daar gelijktijdig een verhoogde bezetting binnen de huishoudens moet worden aangenomen met

(53) C. DE RAMMELAERE, „Bijdrage tot de landbouwgeschiedenis in Zuid-Oostvlaanderen”, in „Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent”, XVI, 1962, pp. 21-40.

(54) Aangestipt moet worden dat bij deze evaluatie opnieuw een konstante bezetting per huishouden werd aangenomen. Het lijkt evenwel aannemelijk dat bij de laagste sociale klassen, door oversterfte en latente uitstoting van jongeren, een geringere bezetting voorkwam.

RAMING VAN DE TEWERKSTELLINGSGRAAD EN VERDOKEN WERKLOOSHEID — Test-case : Schorisse

<i>Data</i>	<i>Bedrijven gemid. ca 1/4 ha</i>	<i>Bedrijven gemid. ca. 1 ha</i>	<i>Benodigde Man-Dagen voor het onderhoud</i>		<i>Aantal vrije Man-Dagen</i>		<i>Totaal Vrije dagen</i>	<i>Aandeel vrije Man-Dagen</i>
			<i>1/4 ha</i>	<i>1 ha</i>	<i>1/4 ha</i>	<i>1 ha</i>		
1651	64	105	9.088	10.290	5.312	1.260	6.572	25,3%
1669	87	143	8.526	10.725	11.136	3.575	14.711	43,3%
1691	82	171	9.020	14.022	9.430	3.078	12.508	35,2%
1711	68	153	7.956	13.158	7.344	2.142	9.486	31,0%
1729	74	142	5.476	6.390	11.174	7.810	18.984	61,5%
1750	97	167	7.566	7.515	14.259	9.185	23.444	79,9%
1770	153	182	12.546	7.280	21.879	10.920	32.799	62,3%
1790	178	196	16.376	9.212	23.674	10.388	34.062	57,1%

een oververtegenwoordiging van jong-actieven die geacht worden de hoogste arbeidsproductiviteit te bereiken ⁵⁵.

Daartegenover staat dan anderzijds de kontraktie in de economische sektor tegen het einde van het Ancien Regiem. De plattelandsgemeenschap was m.a.w. in een relatief korte tijdspanne in een complete impasse geraakt waaraan slechts moeizaam was te ontkomen ⁵⁶. Verdere integratie van de jongeren was zo goed als uitgesloten en op een reeds beperkte en overbezette arbeidsmarkt kwamen zij onder elkaar in concurrentie zodat het loonniveau werd neergehaald en/of zich stabiliseerde ⁵⁷. Op het platteland blijven betekende dat men als vrijgezel een zee van tijd had die slechts sporadisch door het opknappen van enkele onderbetaalde karweitjes werd onderbroken. Een alternatief was de bedelstaf en de leegloperij, te meer daar ook het schoollopen blijkbaar in belang ging afnemen ⁵⁸. In vele gevallen konden de „verarmde” plattelandsgemeenschappen immers niet langer de middelen opbrengen om de noodzakelijke infrastructuur voor scholenbouw en onderwijs te financieren. Het ligt in de aard der feiten dat een dergelijke structurele crisis moest leiden tot allerlei uitpattingen zoals bendevoorming, jeugdmisdadigheid en seksuele frustraties ⁵⁹. Het is niet onze bedoeling om voor elk van deze sectoren de krisissituatie toe te lichten. Terloops kunnen we evenwel opmerken dat tijdens de tweede helft van de 18e eeuw, zelfs in het „katholieke” Vlaanderen, het aantal onwettige geboorten en prenuptiale concepties meer dan verdubbelde. Dat ook een

(55) Voor wat de gunstige economische leeftijdsopbouw aan het einde van de 18e eeuw betreft, volgende vergelijkingen:

	Zuid-Vlaanderen 1796	Algerije 1962	Burundi 1962	België 1972
% 65 jaar of meer	4,5	4,6	4,6	15,8
% 15 jaar of minder	34,8	46,3	46,2	22,1
Seniliteitsindex	0,13	0,10	0,10	0,7
Vervangingsindex	7,83	9,9	9,9	1,4
Pressatindex	1,89	2,3	2,1	1,1
Last passieven	0,64	1,0	1,0	0,6

(56) Dit beeld sluit zeer goed aan bij de tegenwoordige crisis in de derde wereld waar de toename van de werkloosheid en/of verdoken werkloosheid veelal op 15 tot 30 % van het beschikbare arbeidspotentieel wordt berekend (L.R. BROWN, „In the human intrest. A strategy to stabilize world population”, Oxford, 1976, pp. 122-124).

Ter vergelijking voor het einde van het Ancien Regiem kan verder worden aangestipt dat bvb. in de streek van Amiens ongeveer 30 à 40 % van het landbouwproletariaat van bezitlozen en/of zeer kleine boeren nagenoeg compleet werkloos was (F. GAUTHIER, op. cit., pp. 39-41).

(57) Voor de evolutie van de lonen op het platteland in Vlaanderen, vgl. E. SCHOLLIERS, in „Dokumenten” II.

(58) Ook hier staat het onderzoek echter nog in de kinderschoenen, zodat het moeilijk is om de evolutie reeds over langere termijn te volgen. Enkele voorlopige steekproeven laten niettemin een afname van de alfabetisering tegen het einde van de 18e-begin 19e eeuw uitschijnen. Bepaalde aanwijzingen tonen bovendien een vergrootte achterstand in Zuid- en Binnen-Vlaanderen aan.

(59) Vgl. in dit verband de herhaalde behandeling van deze problematiek in de publikaties van J.-L. FLANDRIN; zie ook G. GOUBERT, „Le monde des errants, mendians et vagabonds...”, in „Clio parmi les hommes”, op. cit., pp. 265-278.

verdere toename van de gezinslast met de dag ondraaglijker werd, blijkt uit het frekwenter voorkomen van vondelingen en/of verlaten kinderen⁶⁰. Niet minder bekend zijn anderzijds de hervormingsplannen van de overheid t.a.v. het ontspanningsleven en de controle van de vrijetijdsbesteding (aanschaffen en/of beperken van het aantal kermessen; beperkingen opgelegd bij het uitbaten en/of bezoeken van herbergen, enz...). Het meest in het oog springend is evenwel de uitbouw van het repressie-apparaat en de controle van de bijstandsverlening. Op grond van onze statistische bevindingen, die de aanvang van de structurele crisis laten situeren omstreeks 1770-80, is het stellig geen toeval te noemen dat meer bepaald tijdens het laatste kwart van de 18e eeuw tot een gesystematiseerde uitbouw van de controlemechanismen werd overgegaan⁶¹. Het lijkt evident dat de rol van de stedelijke burgerij bij deze mutaties ingrijpend moet geweest zijn. Niet enkel werden zij thans gekonfronteerd met een hernieuwde bevolkingsmobiliteit en allerlei vormen van landvlucht, door de enorme winsten die zij de laatste jaren hadden gemaakt waren zij meer dan ooit geneigd om dit arbeidsaanbod voor verdere exploitatie om te buigen. Ten dele konden zij zich hiertoe verlaten op de meer honkvaste elementen uit het plattelandsproletariaat dat zij volledig in hun macht kregen (o.m. als grondbezitter, geldschieder en verdeler-afnemer van grondstoffen en afgewerkte producten). Met het op gang komen van de bevolkingsmobiliteit beschikten ze bovendien over een gemakkelijk te manipuleren reserveleger voor hun stedelijke bedrijfsconcentraties. Vóór het tweede kwart van de 19e eeuw, d.i. zo lang als het industrialiseringsproces nog niet voldoende uitgebouwd was en dat ook de grondbelangen nog een ruim deel van hun inkomsten bleven uitmaken, zullen zij niettemin een nauwgezet toezicht op de interne migraties blijven uitoefenen⁶².

Bovenstaande evaluaties lieten toe te besluiten tot een verhoging van de levensstandaard op het platteland tijdens het tweede en derde kwart van de 18e eeuw (tot 1770-80), gevolgd door een nieuwe structurele crisis tegen het einde van het Ancien Regiem. In het navolgende zullen we thans trachten deze bevindingen te relateren met enkele aanvullende indicatoren. Een eersterangsbron, die echter nog al te zelden in het historisch onderzoek wordt betrokken, betreft de boedelbeschrijvingen. Expliciet komt hierin de toegenomen welvaart omstreeks het midden van de 18e eeuw tot uiting.

(60) M. BLOM-VERLINDEN, „Vondelingen en bestede kinderen te Gent en te Antwerpen, 1750-1815”, in „Annalen Hospitaalgeschiedenis”, X, 1972, pp. 77-129.

(61) Zie hieromtrent C. LIS-H. SOLY, „Verarming en sociale politiek tijdens twee versnellingsfasen in de kapitalistische ontwikkeling (ca. 1450-1550; ca. 1750-1850)”, in „Handelingen van het XXXe Vlaams Filologencongres, Gent, 1975”, pp. 243-246; C. LIS, „Sociale politiek in Antwerpen (1779)”, in „Tijdschrift Sociale Geschiedenis”, 5, 1976, pp. 146-166.

(62) Analoge problemen stelden zich blijkbaar in Engeland. E.J. HOBBSAWM (op. cit., p. 84) merkt hieromtrent op: „the best that can be said for it is, that since industry could not yet absorb the rural surplus, something had to be done to maintain them in the village... It was an attempt—a last, inefficient, ill-considered and unsuccessful attempt—to maintain a traditional rural order in the face of the market economy”.

De vermenigvuldiging van het aantal pro Deo-inventarissen tegen het einde van het Ancien Regiem wijst daarentegen ontegensprekelijk op het verarmingsproces dat een groot deel van de plattelandsgemeenschap zal treffen. Specifiek voor Ertvelde blijkt aldus dat in 1646-75 60,5 % van de bevolking over een roerend vermogen beschikte van minstens 600 fl; in 1676-1705, de crisisperiode bij uitsteking, was deze verhouding gedaald tot 41,7 %. Heel wat gunstiger spaarreserves werden daarentegen bereikt in 1706-35 en 1736-75, wanneer opnieuw respectievelijk 52,5 % en 59,3 % van de bevolking bij het overlijden over een roerend vermogen van minstens 600 fl beschikte. Tijdens de laatste jaren van de 18e eeuw daalde deze verhouding opnieuw, en dit niettegenstaande de inflatie, tot ca. 50 %⁶³.

Een betere indikator wellicht nog voor de omschrijving van de tewerkstellingsmodaliteiten op het platteland vinden we terug in de bevolkingsmobiliteit. Een benaderend inzicht in deze problematiek kunnen we bekommen door een vergelijkend onderzoek van de bevolkingsgroei voor het platteland en de stedelijke centra. Gegroepeerd per kwarteeuw werd de beschikbare basisinformatie voor Vlaanderen in onderstaande tabel verwerkt. Meer in het bijzonder is hiertoe uitgegaan van de approximatieve bevolkingscijfers voor Gent en Brugge en voor de streek van Oudenaarde, het N.W. van Gent, het Land van Aalst, het Ambacht Assenede-Boekhoute en het Meetjesland:

BEVOLKINGSEVOLUTIE EN BEVOLKINGSMOBILITEIT IN VLAANDEREN

<i>Tijdstip</i>	<i>Platteland: weerhouden waarden</i>	<i>Jaarlijkse percentuele groei</i>	<i>Steden Gent-Brugge</i>	<i>Jaarlijkse percentuele groei</i>	<i>TOTAAL</i>	<i>Aandeel stedelijke bevolking⁶⁴</i>
1630	103.058	—	71.020	—	174.078	40,8
1650	117.794	0,62	80.314	0,60	198.108	40,5
1675	119.522	0,05	88.051	0,38	207.573	42,4
1700	116.434	-0,10	89.205	0,05	205.639	43,4
1725	141.563	0,78	74.680	-0,70	216.243	34,5
1750	174.608	0,84	67.540	-0,38	243.148	27,9
1775	205.797	0,65	72.773	0,30	278.570	26,1
1790	222.011	0,50	82.941	0,89	304.952	27,2

Dit overzicht, dat zich richt tot ongeveer 1/4 à 1/3 van de bevolking in Vlaanderen, laat enkele fundamentele tegenstellingen uitschijnen. Duidelijk wordt nl. dat tijdens de fasen van laagconjunctuur, en vooral dan bij de aanvangsfase van een B-fase, het bevolkingscijfer gunstiger verloopt in

(63) Omgerekend naar de cijfergegevens in A. De VOS, „Geschiedenis van Ertvelde”, 1971, pp. 503-504.

(64) Het aandeel van de stedelijke bevolking moet hierbij uiteraard alleen worden gezien in relatie tot de weerhouden regio's. Hierbij komt een oververtegenwoordiging van de stadsbevolking voor, daar voor het begin van de 19e eeuw gemiddeld ca. 25 % van de bevolking in de centra was gehuisvest. Belangrijker evenwel dan het bepalen van het aandeel, waren de periodische en conjunctuurgebonden fluktuaties.

de centra dan op het platteland. De totale bevolkingsevolutie kenmerkt zich evenwel door stagnatie en/of door een vertraagde groei. Een snelle bevolkingsexpansie treedt daarentegen op tijdens een periode van hoogconjunctuur en ditmaal is het, vooral bij de aanloopfase, het platteland dat veruit het sterkst profiteert van de herwonnen vitaliteit. Deze globale indrukken komen duidelijk tot uitdrukking bij een opsplitsing van de gegevens per periode⁶⁵. Typerend is aldus de snelle bevolkingsgroei voor de eerste helft van de 17e eeuw, waarbij de trend aanvankelijk duidelijk in het voordeel van het platteland verliep. Een compleet tegengesteld beeld treedt daarentegen op tijdens het derde kwart van de eeuw met een stagnatie van het platteland en een vertraagde groei in de stad. Merkwaardig is wel dat de stedelijke bevolking nog steeds met ca. 0,3 à 0,4 % per jaar blijft aangroeien en dit niettegenstaande het optreden van de laatste pestepidemieën in 1666-67. Gezien het feit dat de centra praktisch niet zelfstandig kunnen aangroeien („villes-tombeaux”), kan ter verklaring enkel worden gedacht aan een massale inwijking. Eerder konden wij trouwens reeds op de onderbreking van het economisch élan op het platteland wijzen. De ongunstige conjunctuur in de agrarische sektor zou trouwens kulmineren tegen het einde van de 17e eeuw, zodat het allesbehalve verwonderlijk is dat ook de bevolkingsevolutie een absoluut dieptepunt bereikt in 1675-1700. De „exode rural” is zelfs van die aard dat het reëel accres negatief wordt. In de steden daarentegen, die zich nog geruime tijd zullen blijven kenmerken door oversterfte, kon door de latente immigratie nog een lichte aangroei onderkend worden⁶⁶.

Sterk konstrasterend wordt het beeld na de eeuwwisseling, wanneer een formidabele aangroei (0,7-0,8 %) optreedt van de plattelandsbevolking. Van enige vorm van landvlucht kan op dat ogenblik geen sprake geweest zijn, te meer daar de stedelijke economie met een zware crisis werd gekonfronteerd. De bevolking zou er zelfs met gemiddeld 0,7 % per jaar zijn afgenomen. Een aanloeg beeld is ook voor het tweede kwart van de 18e eeuw aannemelijk. Tijdens deze fase, die een echte bloei van de primaire sektor inluidde, nam het groeiritme van de plattelandsbevolking nog verder toe; ook voor de steden was het eindpunt van de crisis blijkbaar in zicht.

De eerste symptomen van een zich wijzigend demografisch en sociaal-economisch patroon, manifesteren zich vanaf het derde kwart van de 18e eeuw. Blijkbaar werd de rurale sektor reeds gekonfronteerd met de problemen van oververzadiging, hetgeen tot uitdrukking komt in een gemilde bevolkingsgroei. Deze tendens schijnt overigens eerder en sterker in Zuid-

(65) De meeste van de basisgegevens werden in de loop van de jaren zestig vooropgesteld, uitgaande van de kommunkantencijfers en/of het gemiddeld aantal geboorten en huwelijken. De weerhouden publikatis waren door volgende auteurs uitgewerkt: J. DE BROUWER (Land van Aalst), P. DEPREEZ (N.W. Gent), C. DE RAMMELAERE (streek van Oudenaarde), A. DE VOS (Meetjesland), G. VAN LAERE (Ambacht Assenede Boekhoute), H. VAN WERVEKE (Gent) en A. WIJFFELS (Brugge).

(66) Een lichte onderschatting van de bevolkingscijfers in de stedelijke centra lijkt ten andere voor het einde van de 17e eeuw aannemelijk, zoals bleek uit een onderzoek van de verbruiksbelastingen. Blijkbaar was onvoldoende met tijdelijke-okkasionale migraties rekening gehouden.

Vlaanderen aan de orde te zijn geweest. Het is ook tegen het einde van het derde kwart van de eeuw dat een nieuwe toename van de sterftcijfers waarneembaar wordt, o.m. door het voorkomen van enkele vrij hevige epidemieën van dysenterie en tyfus. Verder moet reeds met een beperkte vorm van landvlucht worden rekening gehouden. Deze trend zal zich nog veel scherper doorzetten tijdens de laatste decennia van het Ancien Regiem, wanneer de structurele crisis op het platteland met de dag duidelijker werd. De uittocht naar de stad, die in het verleden steeds als een probaat middel bij overbezetting en kontraktie op het platteland had gegolden, werd thans bemoeilijkt door het feit dat de verzorgingscentra voor het eerst ook zelf een spontane en autonome groei kenden⁶⁷. Ook in dit opzicht werd m.a.w. de crisis en de overbezetting op het platteland verergerd en bestendigd. Meer dan ooit voorheen stond de jeugd er voor een muur, zonder toekomst, zonder uitzicht op een lotsverbetering en dit terwijl hun gedragingen in toenemende mate en te pas en ten onpas werden gecontroleerd. Zelf waren zij trouwens allesbehalve geneigd om het vertrouwde milieu van het platteland spontaan te verlaten of zich bereidwillig te onderwerpen aan de nieuwe eisen die het centrale (militaire) gezag en de burgerlijke (industriële) instanties wensten op te leggen. Bij hun latent verzet zullen zij zich overigens in menig opzicht kunnen verlaten op de medewerking van de geestelijkheid, wiens positie eveneens aan het wankelen werd gebracht en die de plattelandsvlucht ten allen koste wenste tegen te gaan.

Bovenstaande bevindingen m.b.t. de evolutie van de levensstandaard op het platteland in Vlaanderen, worden eveneens bevestigd bij een controle van meer specifieke indicatoren zoals de sterfterisiko's, het definitief celibaat, de evolutie van de huwelijksleeftijd en de huwelijksvruchtbaarheid. Het zou ons te ver leiden om voor elk van deze sectoren in detail te willen treden. Enkele summiere aanduidingen m.b.t. de recent ingewonnen bevindingen lijken niettemin aangewezen⁶⁸. Voor de mortaliteit kunnen we ons overigens beperken tot de groep der jongeren en jong-volwassenen, daar deze leeftijdsklassen veruit het gevoeligst zijn voor eventuele wijzigingen t.a.v. de levensomstandigheden, de hygiëne en de huisvesting. Weliswaar zijn in dit verband nog maar enkele fragmentarische aanduidingen beschikbaar; op grond hiervan kan reeds tot een terugval van de sterftequotiënten 5q5 en 5q10 worden besloten voor de geboortekohorten 1710/20-1750/60. Alleen omstreeks 1735-45 kwam, mede onder invloed van de graanduurte, de Oostenrijkse Successieoorlog en een belangrijke griepedemie bij het begin van de jaren veertig, nog en tijdelijke heropflakking van het sterfterisiko onder kinderen en jongeren voor. Aan deze gunstige trend zal

(67) Dit zou meteen verklaren waarom bij de beginnende industrialisatie te Gent, de rekrutering van arbeidskrachten tot de stad zelf kan beperkt blijven (vgl. J. DHONDT, „De opkomst van een arbeidersstand. Gent in de Franse tijd”, in „Geschiedkundige opstellen”, Antwerpen, 1963, pp. 153-171). Voor de impact van de immigratie bij het begin van de 19e eeuw, vgl. J. MOKYR, „Industrialization in the Low Countries, 1795-1850”, Londen, 1976, pp. 37-39.

(68) Voor een samenvattend overzicht en verdere bibliografische verwijzingen, zie „Prospektus...”, op. cit.

evenwel een einde komen vanaf de jaren '70 wanneer zich, zoals eerder reeds gesteld, opnieuw enkele epidemieën van dysenterie en tyfus gaan manifesteren⁶⁹. De laatste epidemieën van die aard waren geleden van de late 17e en het begin van de 18e eeuw (o.m. in 1676, 1701 en 1719-21).

Analoge vaststellingen dringen zich op voor de fecunditeit. Ook al bemoeilijken specifieke registratiemoeilijkheden en aanpassingen in het voedingspatroon (al dan niet toepassen van borstvoeding en tijdsduur der laktatieperiode) hier in menig opzicht het onderzoek, vergeleken met de 17e eeuw en de eerste helft van de 19e eeuw kunnen voor de 18e eeuw duidelijk gunstiger waarden onderkend worden. Het optrekken van de vitaliteit en de daling van de mortaliteit zullen dan ook tegen het einde van de eeuw verder bijdragen tot een overbezetting van de groep der jongeren. Gezien de ontoereikende afzetmogelijkheden op het platteland moest dit uiteraard resulteren in een verhoging van de huwelijksleeftijd en een toename van het definitief celibaat.

De hierboven in detail uitgewerkte benaderingen m.b.t. de omzet in de primaire sektor, kunnen thans worden aangewend en uitgebreid met het oog op het bepalen van het Bruto Nationaal Produkt en het gemiddeld inkomen, per gezin of per persoon, op het einde van het Ancien Regiem. Hiertoe dienen echter alle resultaten, die tot hiertoe gemakshalve werden aangeduid per ha, lichtjes te worden aangepast. Het mediaanbedrijf in Oost-Vlaanderen bedraagt immers 1,25 ha en leverde, met graanbouw, een gemiddelde bruto-omzet op ter waarde van 2.350 à 2.400 stuiver tijdens het laatste kwart van de eeuw. Daar hogere inkomsten te bereiken waren door ook handelsgewassen in het produktieproces op te nemen, hebben wij deze omzet met 10 à 20 % opgetrokken tot 2.800 stuiver. De veebezetting, herleid tot 0,5 stuks grootvee en 2 varkens kon maximaal, met inbegrip van de zuivelbereiding, 3.000 à 3.500 stuiver opleveren. Aangenomen echter dat de kommercialisatie voor de varkenskweek 100 % per jaar bedroeg en voor rundvee 50 %, krijgen we een herleiding tot ca. 2.500-2.600 stuiver of een aandeel van 45-50 % van de vlees- en zuivelbereiding binnen het agrarisch vermogen⁷⁰. Verder nog rekening houdend met een volledige participatie in allerlei nevenactiviteiten zou het gemiddeld gezinsinkomen op het platteland in Vlaanderen op ± 270-280 fl. worden geraamd of 55 fl per persoon. Een gelijkaardige omrekening op basis van

(69) Voor een recent en uitstekend overzicht m.b.t. de terugval van de mortaliteit als gevolg van gunstiger „environmental factors” kan worden verwezen naar T. McKEOWN, „The modern rise of population”, Londen, 1976.

(70) Omstreeks het midden van 19e eeuw was ca. 42 % van de waarde afkomstig van voedings- en voedergewassen, 6 à 7 % van handelsgewassen en 51 à 52 % van vlees- en zuivelbereiding (J. GADISSEUR, „Contribution à l'étude de la production agricole en Belgique de 1846 à 1913”, in „Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis”, 1973, p. 20).

Normaal wordt voor grootvee slechts een kommercialisatiegraad van ca. 25 % vooropgesteld (P. BAIROCH, op. cit., p. 1093). Daar we echter niet in het minst rekening konden houden met het aandeel van (duur) kleinvee en/of gevogelte, werd deze verhouding bewust opgetrokken.

de provinciale gemiddelden die door Faipoult tijdens het Franse Bewind werden ingezameld laat, exclusief de secundaire sektor, een per capita inkomen van ca. 80 fl uitschijnen ⁷¹. Hierin menen we dan ook een aanwijzing te mogen zien voor de betrouwbaarheid van de meeste van onze ramingen.

Een vergelijking van deze waarden met de aanduidingen die voor het buitenland bekend zijn, vereist evenwel het doorvoeren van enkele bijkomende extrapolaties. Voor het bepalen van het bruto inkomen per hoofd van de bevolking werd de omzet in de primaire sektor stricto sensu dan ook geschat op 50-60 % ⁷². Vergeleken met de buitenlandse waarden, die steeds tot florijnen werden herleid, geeft ons dit volgend overzicht:

EVALUATIE VAN HET PER CAPITA INKOMEN
IN N.W. EUROPA (FL.)

	Tijdstip	Primaire sektor		Totaal inkomen	
		per gezin	per hoofd	per gezin	per hoofd
Engeland ⁷³	ca. 1690	—	—	400	(80)
	1770	—	—	525	(105)
	1812	—	—	(885)	177
Frankrijk ⁷³	1789	—	—	(440)	88
	1805	—	(90)	(750)	(156)
	1810	—	—	(775)	155
	1815	—	—	(640)	128
Oost-Vlaanderen	ca. 1650	243	(49)	(423)	(85)
	1700	223	(45)	(388)	(77)
	1750	270	(54)	(469)	(94)
	1770	265	(53)	(461)	(92)
	1785	275	(55)	(475)	(95)
	1805	(400)	80	(695)	(139)

De interpretatie van deze weergave wordt in menig opzicht bemoeilijkt door de tijdsverschillen en het heterogeen karakter der evaluaties. Allerlei storende factoren (o.m. de fiskale druk en de impact van de inflatie) zouden alvast moeten geëlimineerd worden. Het feit dat alle aanduidingen tegen marktprijzen zijn opgenomen, verhindert bovendien in menig opzicht het bepalen van het jaarlijks groeiritme. Vooral tegen het einde van de 18e eeuw wordt de interpretatie aldus sterk verstoord door de galopperende prijsrevolutie. Enkele vergelijkingen laten zich niettemin afleiden voor het

(71) FAIPOULT, „Mémoire statistique du département de l'Escaut", Parijs, 1805 (heruitgegeven door P. DEPREZ).

(72) Hiertoe baseerden wij ons op de verhoudingen die voor Frankrijk bekend zijn voor het einde van de 18e-begin 19e eeuw. Vgl. J. MARCZEWSKI, „Le produit physique de l'économie française de 1789 à 1913", in „Cahiers de l'I.S.E.A.", IV; J.-C. TOUTAIN, „Le produit de l'agriculture française", ibidem.

(73) P. DEANE, „The industrial revolution and economic growth: the evidence of early British National Income Estimates", in „The causes of the Industrial Revolution...", op. cit., pp. 90-92; J. SPENGLER, „Population change, modernization and welfare", Prentice-Hall, 1974, p. 48; J.A. LESOURD-C. GERARD, „Histoire économique, XIXe-XXe siècles", Parijs, 1963, dl. I, p. 53 en dl. II, p. 395. Specifiek voor Frankrijk, zie ook de aanduidingen in J. MARCZEWSKI en J.-C. TOUTAIN, op. cit.

Ancien Regiem. Opvallend is aldus het gunstige groeiritme dat zowel voor Engeland (0,34 % in 1690-1770 en 1,25 % in 1770-1812) als voor Vlaanderen (respektievelijk 0,25 en 1,02 %) wordt genoteerd. De lichte voor-sprong in de economische groei voor Engeland op het einde van de 17e en eerste helft 18e eeuw is overigens ten dele misleidend, daar de eerste inkomens die voor Vlaanderen zijn vooropgesteld stellig overschat zijn ⁷⁴. Gunstige verhoudingen laten zich anderzijds ook aflezen bij het interpreteren van het gemiddeld gezinsinkomen zelf. Weliswaar komt Engeland steeds op de eerste plaats, tot en met het derde kwart van de 18e eeuw bedraagt de achterstand voor Vlaanderen echter nauwelijks 5 tot 10 %. Tegen het einde van de 18e eeuw waren de afwijkingen voor Frankrijk daarentegen reeds van een orde van 20 %. Opmerkelijk is echter ook de vertraagde groei die Vlaanderen opnieuw (tijdelijk) zal kennen tegen het einde van het Ancien Regiem.

Een essentiële vaststelling betreft anderzijds de relatief hoge levensstandaard die in N.W. Europa bereikt was aan de vooravond van de industriële omwenteling. Dit blijkt reeds uit een vergelijking met bijvoorbeeld Polen, waar het per capita inkomen tegen het einde van de 16e eeuw slechts 11 tot 12 zloty (fl) bedroeg ⁷⁵. Een analoog besluit dringt zich op wanneer, voor het begin van de 19e eeuw, het overzicht tot geheel het continent wordt uitgebreid ⁷⁶. Vast staat trouwens dat N.W. Europa op dat ogenblik een niveau had bereikt dat gevoelig uitstijgt boven de gangbare waarden die thans in de derde wereld voorkomen ⁷⁷.

Dat dit alles echter uitermate relatief is en zeker niet tot misplaatste veralgemeningen of overschattingen mag leiden, moge blijken uit de totale ontreddering die de Westerse maatschappij tijdens de transitieperiode van de late 18e-eerste helft 19e eeuw zal kenmerken. De hoger aangehaalde evaluaties m.b.t. het nationaal inkomen en het intern spaarvermogen waren er immers vooral op gericht om het op gang komen van de industrialisatie te helpen verklaren. Maar kijken we nu, tot besluit, nog even in concreto de sociale relevantie van onze bevindingen na voor het platteland in Vlaanderen. Voor zover onze benaderingen het nodige krediet genieten, zou een maximale spaarreserve zijn bereikt omstreeks of kort na het midden van de 18e eeuw. Tegen het einde van het Ancien Regiem - begin 19e eeuw werden deze gunstige verhoudingen evenwel volledig omgebogen, zodat de plattelandsgemeenschap in een uitzichtloze krisissituatie verzeild geraakte. Terloops hebben we er ook reeds op gewezen dat de ontoereikende vestigingsmogelijkheden en de ermee gepaard gaande nuptialiteitskrisis ont-

(74) Ook voor de late 17e en begin 18e eeuw werd immers aangenomen dat reeds 40 à 45 % van het bruto produkt uit de secundaire sektor afkomstig was.

(75) A. WYCZANSKI, „Revenu national en Pologne au XVIIe siècle: premiers résultats”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1971, pp. 105-113.

(76) P. BAIROCH, „Europe's Gross National Product: 1800-1975”, in „The Journal of European Economic History”, 1976, pp. 273-340.

(77) J. SPENGLER, op. cit., p. 164; R.M. HARTWELL, „The industrial revolution and economic growth”, Londen, 1971, p. 10.

Dit blijkt eveneens wanneer een vergelijking van het gemiddeld voedingspakket wordt uitgewerkt (vgl. C. VANDENBROEKE, „L'agriculture...”, op. cit., pp. 592-605).

aardde in allerlei vormen van jeugddelinkwentie, bendeforming en/of zedelijke ontaarding. Een beter inzicht in deze krisissituatie krijgen we wanneer de berekende spaarreserves gerelateerd worden met allerlei vormen van bezitsverwerving. Duidelijk wordt dan namelijk welke kolossale (en onmogelijk) inspanningen voortaan waren vereist om tot eender welke vorm van sociale promotie te komen; of anders gesteld: hoe onvermijdelijk het werd dat de armen verder degenereerden tot een „gevaarlijke” groep marginalen. Zelfs voor een minuskuul lapje grond van nauwelijks 1/4 ha en waarvan de kwaliteit soms zeer twijfelachtig was, moest tijdens het laatste kwart van de 18e eeuw immers ongeveer 20 jaar worden gespaard! Het in pacht nemen van een bedrijfje van 1 ha voor één van de kinderen veronderstelde anderzijds dat het totale spaarvermogen van 1 tot 2 jaar werd ingezet. Vandaar dan ook de onoverkomelijke vestigingsmogelijkheden voor al wie niet van huize was begoed en/of met grond bedeeld ⁷⁸. Voor de onvermogenen onder de jongeren op het platteland, die toch wensten te huwen, was nog slechts een vermenigvuldiging in de armoede weggelegd. Ofwel konden zij en lapje grond gaan pachten en zich verder als dagloner verhuren of een bijverdienste zoeken in de huisnijverheid, hetgeen meteen een besteding van hun sociale afhankelijkheid betekende. Ook de tweede mogelijkheid, met uitzicht op grondverwerving, dreef hen regelrecht in de armen van financiers en woekeraars. Grondaankoop was voor hen immers alleen mogelijk tegen afsluiting van een hypothecaire lening die zij, gezien de aanhoudende daling van de natuurlijke grondrente, op enkele uitzonderingen na nooit meer konden aflossen ⁷⁹. Bepaalde zgn. sociale hervormers, die de onvermogene jongeren bij het begin van de 19e eeuw tot het celibaat wilden verplichten, hadden blijkbaar niet al het ongelijk met hun extreme voorstellen! Het voorhouden van een dubbele moraal, gekenmerkt door tienerhuwelijken en seksueel genot voor de rijken en een ascetisch gedrag voor de paupers, is alvast niet in tegenspraak met onze kwantitatieve benaderingen.

Na deze talrijke uitweidingen kan ons besluit bepaald kort zijn. Essentieel is namelijk dat de konjunkturbeweging doorheen de 17e en 18e eeuw zeker niet als een rechtlijnig proces en/of een voortdurende verslechtering moet worden gezien. Veeleer het tegendeel is waar, in die zin dat maximale inkomsten en een relatief gunstig spaarvermogen bereikt werd tijdens het tweede en derde kwart van de 18e eeuw. Het is tevens duidelijk dat de expansie in de agrarische sektor ook de stedelijke burgerij nieuwe impulsen heeft gegeven die bepalend waren voor het op gang komen

(78) Analoge vaststellingen werden reeds voor Picardië aangestipt (F. GAUTHIER, op. cit., p. 34): „il semble possible de considérer que le prolétariat rural, en tout cas, n'avait guère de chances d'accéder à l'exploitation, sous l'Ancien Régime, et que c'était une catégorie sociale qui semblait définitivement chassée de la terre, subissant un phénomène de déculturation par le fait qu'elle se trouvait coupée peu à peu des techniques agricoles et des connaissances proprement paysannes”.

(79) Daarbij komt immers dat de hypothecaire leningen frekwent tegen echte woekerintresten van 10 tot 15 % werden afgesloten (A. SOBOUL, „Problèmes paysans...”, op. cit. p. 301).

van de industrialisatie. Gezien de toename van hun inkomsten uit de grondbeleggingen enerzijds en de grotere en rijkere afzetmarkt die in het binnenland (tijdelijk) was tot stand gekomen, moet immers een massale geldaanvoer in de regionale verzorgingscentra bewerkstelligd zijn tijdens de tweede helft van de 18e eeuw. Het mobiel worden van de plattelandsbevolking tegen het einde van het Ancien Régime, wanneer zich een moeilijk te doorbreken „bottle-neck” steeds scherper ging aftekenen, droeg er toe bij dat de machtsgreep van de burgerij op het omliggende platteland sterker werd dan ooit voorheen. Sinds de jaren '70 was immers, na een halve eeuw van relatieve welstand, het verarmingsproces binnen de plattelandsgemeenschap opnieuw tegen een versneld ritme op gang gekomen. Na een periode van relatieve rust (1720/30-1770/80) zal dit opnieuw leiden tot meerdere oproerige bewegingen tegen het einde van de eeuw⁸⁰. Vergeleken met de „ongelukseeuw”, wanneer deficitaire budgetten niettegenstaande de beperkte en zelfs afnemende bevolkingsdruk gemeengoed waren, bleven de verhoudingen echter (voorlopig) nog gunstig⁸¹. Na een korte heropstanding na de eeuwwisseling zal de levensstandaard en de tewerkstelling binnen de plattelandsgemeenschap in Vlaanderen niettemin op de meest catastrofale wijze worden aangetast⁸².

(80) Voor meer bijzonderheden in dit verband, cfr. L. DHONDT, „Revolutionnaire bewegingen in Vlaanderen, 1780-90. Inleiding tot de studie van de crisis van het Ancien Régime”, Gent, 1972 (onuitgegeven verhandeling).

(81) Betreffende de terugval van de winstmarges op het platteland in Frankrijk, zie de grafische verwerkingen in G. DUBY-R. MANDROU, „Histoire de la civilisation française”, dl. II, Parijs, 1968, p. 102.

(82) Graag danken we Drs. F. De Wever en Drs. L. Dhondt die bereid waren de basistekst door te nemen en te bespreken.